

**החוג הישראלי לבלשנות
על שם חיים רוזן**

**דברי המפגשים השנתיים
ה'36, ה'37 וה'38
חוברת 23**

בעריכת אנה ענבר, לאון שור ויהודית רוזנהויז

הודפס בהוצאת אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ד

**דברי המפגשים השנתיים של החוג הישראלי
לבלשנות על שם חיים רוזן**

23

**Proceedings of the Israeli Linguistics
Society in Honour of Haiim B. Rosén
Volume 23**

עריכת לשון:

עליזה רישביץ ואנה ענבר

כל הזכויות שמורות למחברים

2023

ISSN 0792-0253

הכותבים

מור שמש

האקדמיה ללשון העברית
mors@hebrew-academy.org.il

יונתן האורד

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
howardj@post.bgu.ac.il

עינת קוזאי

המרכז האקדמי לוינסקי-זינגייט
einatku@l-w.ac.il

זיו פלוטניק

אוניברסיטת תל-אביב
zivp@mail.tau.ac.il

יוני הייליג

אוניברסיטת תל-אביב
yoniheilig@gmail.com

מירה אריאל

אוניברסיטת תל-אביב
mariel@tauex.tau.ac.il

אנה ענבר

המרכז האקדמי לוינסקי-זינגייט, אוניברסיטת חיפה
inbara9@gmail.com

רות בורשטיין

המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין
ruth@dyellin.ac.il

יהודית רוזנהויז

סוונטק בע"מ והטכניון מ.ט.ל.
judith@swantech.co.il

תוכן העניינים

1	הקדמה.....
	מור שמש
2	היחלשות הקשר הקוגניטיבי בין משקל למשמעות במסורות של שפה בלתי דבורה : שלוש דוגמאות ממסורת אשכנז.....
	יונתן האורד
13	חילופי ד-ר פונטיים ומשמעותם.....
	עינת קוזאי
21	על הקשר בין שלילה, סקלריות ומעורבות : מקרה מבחן.....
	זיו פלוטניק, יוני הייליג ומירה אריאל
34	הוקוס פוקוס – בולטות שיחית של קבוצת ייחוס לעומת הקבוצה המשלימה.....
	אנה ענבר
47	על הרמת האצבע המורה בשיח העברי.....
	רות בורשטיין
62	גלגולי "כך" מלשון המקרא עד ללשון התחייה.....
	יהודית רוזנהויז
75	על אוצר המילים במהלך הזמן לפי שני להגים מדוברים של ערבית בדואית.....
I	תקצירים באנגלית
VI	תוכן העניינים באנגלית

הקדמה

המאמרים בחוברת זו מבוססים על מבחר הרצאות מן המפגשים ה־36, ה־37 וה־38 של החוג הישראלי לבלשנות על שם חיים רוזן שנערכו בשנים 2020–2022. המאמרים עוסקים במגוון סוגיות – בפינולוגיה, במורפולוגיה, בלקסיקון, בפרגמטיקה ובשיח – תוך כדי עיון סינכרוני ודיאכרוני בעברית, על רובדיה השונים, ובערבית.

המאמרים של מור שמש ויונתן האורד עוסקים בסוגיות הנוגעות לעברית חז"ל. שמש דן במשקלי שם המזוהים במסורות קדומות של העברית עם משמעות עיקרית – קָטַל, קָטַל וְקָטַל – ומתאר את היחלשות הקשר בין המשקלים למשמעויות אשר מיוחסות להם במסורת קריאת המשנה באשכנז. האורד עוסק בחילוף שבין האות **ד** לאות **ד** בעדי נוסח שונים של ספרות עברית ומציע כי החילוף הגרפי עשוי להצביע על חילוף פונטי אשר משתקף בספרות משלהי העת העתיקה ומראשיתם של ימי הביניים.

המאמרים של עינת קוזאי, זיו פלוטניק, יוני הייליג, מירה אריאל ואנה ענבר עוסקים בסוגיות פרגמטיות הנוגעות לעברית החדשה. קוזאי בוחנת את תבנית השלילה **לא תגיד**, תבנית הכוללת רכיב או פסוקית חיוביים ופועל האמירה **להגיד** בנטיית התחיליות בגוף שני תחת הטווח של סמן השלילה **לא**. היא מראה שבאמצעות תבנית זו דוברים דוחים ערך קיצון העשוי להחליש את הערכתם את המצב הנידון וממקמים את חוויותיהם האישיות מתחת לערך קיצון זה. פלוטניק, הייליג ואריאל מתמקדים בשלושה סוגי ביטויים – כמתים, מבנים המביעים יוצאי דופן ומבנים מגבילים – ומתארים את דפוסי הבולטות השיחית שביטויים אלה מעניקים לתכנים המשובצים בהם. ענבר בוחנת את השימוש במחווה של הרמת האצבע המורה באינטראקציה בקרב דוברי עברית ומראה כי מחווה זו מופיעה כאשר הדובר מציג תוכן או פעולה בשיח המנוגדים לציפיות (המשוערות) של הנמען. היא מציעה כי צורתה של המחווה טומנת בחובה הפגנת ידע וסמכות וכי השימוש בה מסייע בהכנת הנמען לקראת שינוי הנחות היסוד שלו בעת העברת מסר בלתי צפוי.

רות בורשטיין מתארת את השינויים שחלו במשמעות הלקסמה **כן** ובשימושיה מלשון המקרא עד לשון התחייה – החל ממילת תוכן, המשך בתואר פועל דייקטי פנים־טקסטואלי וכלה במילית קוטביות חיובית. מאמרה של יהודית רוזנהויז משווה את אוצר מילים בשני להגים בדואים – האחד להג של בדואים בנגב והאחר להג של בדואים בדז – ומתאר את אופן התפתחותם ממקורותיהם המוקדמים (הערבית הקלסית), דרך שפות אירופיות, שפות שכנות והערבית הספרותית המשותפת לדוברי הערבית.

אנו מודים למחברים על שיתוף הפעולה הפורה ומקווים שאסופת המאמרים תספק לקוראים הזדמנות להיחשף לתופעות לשוניות מגוונות.

העורכים

אנה ענבר, לאון שור ויהודית רוזנהויז

היחלשות הקשר הקוגניטיבי בין משקל למשמעות במסורות של שפה בלתי

דבורה: שלוש דוגמאות ממסורת אשכנז

בחקר תצורת השם בשפות השמיות מקובלים הניסיונות לאתר קשר סמנטי בין משקלי השמות לבין משמעות אחת עיקרית המזוהה עימם, או לכל היותר מספר מצומצם של משמעויות עיקריות (ראו למשל שורצולד, תשס"ב, ג: 304–306; פוקס, 2003: 43–44; ז'ואון–מוראוקה, 2006: 218; שתיל, תשס"ו; בר־אשר, תשס"ט: 159–160). ואומנם מרבית המשקלים בשפות השמיות אינם נושאים משמעות אחת מובהקת, אך במשקלים אחדים קיים קשר כזה. דוגמאות בולטות בעברית הן משקלי שמות פעולה כגון קְטִילָה, קְטוּל וְהִקְטָלָה, משקלים המביעים בעל מקצוע או תכונה כקְטָל וקְטָלָן ומשקל מְקַטֵּל שבו שקולים שמות מכשירים רבים.

חוקרים שעסקו בקשר הקוגניטיבי שבין משקל למשמעות הראו שקשר כזה אכן קיים בתודעתם של דוברי העברית, ובעיקר במשקלים המציינים שמות תואר, כלים או בעלי מקצוע (גלוסקא, תשמ"א: 281–282; בולוצקי, 1999; שורצולד, תשס"ב, ג: 304–306; שתיל, תשס"ו). שני סימנים עיקריים המעידים על הקשר הקוגניטיבי הזה הם מספר רב של שמות במשקל אחד מאותו שדה סמנטי והיות המשקלים יצרניים, כלומר משקלים שבהם יצירה של שמות חדשים מאותו שדה סמנטי מתרחשת בטבעיות.

ועם זאת, מרבית החוקרים שעסקו בקשר שבין משקל למשמעות בעברית התמקדו בשפה בתקופות החיות שלה; כלומר העברית המקראית (למשל ז'ואון–מוראוקה, 2006: 218; פוקס, 2003: 43) או העברית החדשה (ראו הפניות לעיל). אשר ללשון חז"ל, שבה מתמקד מאמר זה, מרבית תשומת הלב ניתנה לכתבי היד המעולים של המשנה, שמסורת הלשון העולה מהם היא כנראה הלשון הקרובה ביותר שיש בידינו ללשון חכמים המקורית, כפי שדוברה ונכתבה בתקופת התנאים (בעיקר בר־אשר, תשע"ה; וכן גלוסקא, תשמ"א; דמרי, תשנ"ט; דמרי, תשס"ו; בר־אשר, תשס"ט, ב).¹ במסורות מאוחרות יותר של לשון חכמים, כלומר דפוסי המשנה ומסורות הקריאה בעל פה של עדות ישראל, לא ניתנה תשומת לב רבה לסוגיה זו.

עיון בקשר שבין משקל למשמעות במסורות המאוחרות של לשון חז"ל חושף תופעה מסקרנת ובה קשר זה הולך ומתרוּפף. הדבר משתקף בשני סוגים עיקריים של תהליכים: (א) תהליכים מורפולוגיים, שבהם עברו שמות מסוימים ממשקל המזוהה במסורות קדומות עם משמעות אחת למשקל אחר; (ב) תהליכים פונולוגיים שעברו השמות במשקלים הנידונים, והרחיקו את צורתם הסופית מצורת המשקל המקורית.

במאמר זה אציג את ההיחלשות של הקשר בין משקל למשמעות בשלושה משקלי שם במסורת קריאת המשנה באשכנז. שלושת המשקלים שנידונו כאן מזוהים עם משמעות אחת עיקרית במסורות קדומות של העברית, כלומר במקרא או בכתבי היד המשובחים של המשנה. מרבית הדוגמאות הובאו משני דפוסים של המשנה שהודפסו ונוקדו במזרח אירופה במאה התשעעשרה (נט וחק), וניקודם עממי לחלוטין ומשקף ללא ספק מסורת קריאה אשכנזית במשנה (על תיאורם המלא של דפוסים אלו ראו שמש, תש"ף: 10–16). עוד נעזרתי כאן ברכיב העברי של היידיש (בעיקר

¹ להערכת טיבם של כתבי היד שהם בבחינת "אבות טקסטים" וזיקתם ללשון חכמים המקורית ראו בעיקר קוטשר, תש"ז: עג–קז. וראו עוד בר־אשר, תשס"ט, א: 16–17 וההפניות שם.

על פי מילונים של היידיש,² בהקלטות של מסרנים אשכנזים שנאספו באתר המרשתת של האקדמיה ללשון העברית,³ ובמילונים שניקודם משקף במידת מה מסורת קריאה אשכנזית.⁴ לאחר הצגת הנתונים אדון במסקנות העולות מהם לגבי הקשר התודעתי שבין משקל למשמעות במסורות הקריאה של העברית בתקופה שבה השפה לא הייתה מדוברת.

משקל קטל

המשקל השמני קטל מזוהה כידוע עם בעלי מומים, כגון אַלם או גַבן, אך מעט שמות השקולים בו מציינים דווקא את היפוכם, כגון פֶּקֶח או פֶּתֶח (סגל, תרצ"ו: 76; אבינרי, תשל"ו: 413; פוקס, 2003: 265; בראשר, תשע"ה: 943). משקל זה מצוי כבר בעברית המקרא, ובלשון חכמים עולים בו שמות חדשים שאינם במקרא, כגֶדֶם או חֶגֶר. על סמך זה מסיק בראשר (שם) ש"ברור שהקשר בין המשקל למשמעות היה חי בתקופה שדיברו בל"ח וכתבו בה".

בראשר (תשע"ה: 943–944) מונה 14 שמות בעלי מומים (או היפוכם) במשנה על פי ניקודו של כ"י ק. מהנתונים שהביא עולה שרוב השמות שקולים במשקל זה גם במרבית המסורות הקדומות האחרות. מן השמות האלה שישה בלבד שקולים במשקל קטל במסורתם של עט וחק: אַלם (למשל תרומות א, ו), גַבן (בכורות ז, ב), גֶדֶם (סנהדרין ח, ד 2x), חֶגֶר (למשל כתובות ג, ה), פֶּקֶח (למשל יבמות יד, א) וקֶטֶע (שבת ו, ח). כל השמות האחרים נמצאים בדפוסים אלו בצורות אחרות, וחלק מהצורות מקבלות ביסוס ממקורות אשכנזיים אחרים.

חלק מהשמות שמשקלם השתנה במסורת אשכנזית מתועדים גם במסורות אחרות: גִּיחור (ישעורו אדום; בכורות ז, ו; ראו בראשר, תשע"ה: 945), עִיקל (ישרגליו כפופות; בכורות ז, ו 2x; ראו בראשר, תשע"ה: 946), פֶּתוּח (גלוי עיניים; גיטין ב, ו; ראו בראשר, תשע"ה: 947), קֶרַח (גיטין ח, ט), קֶרַחין (נדרים ג, ח; ראו מורג, 1971, טורים 1121–1122; ייבין, תשמ"ה: 964; בראשר, תשע"ה: 948).⁵

מנגד, צורות אחדות של שמות שמשקלם השתנה מקטל אינן מתועדות אלא במסורת אשכנזית: חֶרֶשׁ, חֶרְשֶׁת, חֶרְשִׁין (ראו בהרחבה שמש, תשפ"ב: 319–320), צָמֶם (שאוזניו פתוחות; בכורות ז, ד 2x),⁶ צָמֶע (שאוזניו קטנות; בכורות ז, ד 2x),⁷ קֶפֶח (ארוך ודק; בכורות ז, ו).

יוצא אפוא שחלק ניכר מהשמות השקולים במשקל קטל במסורות קדומות (המקרא וכתבי היד המשובחים של המשנה) נקראו באשכנזי במשקלים אחרים. הנחה מסתברת ביותר היא שבמקומות שבהם הצורה אינה מוכרת ממסורות אחרות ניקדו הנקדנים מתוך סברה בלבד, ולא

² על חשיבות הרכיב העברי של היידיש להכרת מסורת אשכנזי ראו שמש, תש"ף: 16–17.

³ מאמר זה הוא בבחינת עיון ראשון בהקלטות אלו, שמסורת הלשון שלהן טרם נחקרה לעומק. לא יהיה זה ראוי להיחזק להסקת מסקנות על סמך העיון הראשוני שנעשה כאן, ובטרם תתואר תורת ההגה של מסרנים אלו תיאור מלא. משום כך הבאתי עדויות מהקלטות אלו רק במקרים שבהם הייתי בטוח שקריאת המסרנים היא חד־משמעית, ושאינן דרכים אחרות לפרשה.

⁴ הכוונה היא למילונים של יסטרוב (1903), לוי (1924), בוקסטורף (1875) ופין (תרע"ב–תרע"ג) ולקונקורדנצייה של קוסובסקי (תרע"ד–תרפ"ז). להערכה של טיב ניקודם של אלו וזיקתם למסורת אשכנזי ראו שמש, תש"ף: 17–18, 320. על מסורת הניקוד בקונקורדנצייה של קוסובסקי ראו גם ריזיק, תשנ"ח.

⁵ ועוד מצאתי בקריאתם של מסרנים ובמילונים צורות אחרות: קֶרַחין (דג, קוסובסקי: 1597), קֶרַח (בוקסטורף, 1875: 1054; זליג, 1792: 279) וקֶרַחִים (לוי, 1924, ד: 374).

⁶ באחדים מהמילונים נמצאו צורות מגוונות של שם זה, שאינן ידועות לי מכתבי היד או מהדפוסים: צוּמֶם (פין, ד: 185), צוּמֶים, צוּמֶם (יסטרוב, 1903: 1268; בעמ' 1277 הפנה לשם מן הערך צִימֶם, ומכאן שגם בכתב "צימם" לא הכיר מסורת של משקל קטל).

⁷ גם כאן נמצאו במילונים של צורות אחרות של השם הזה, שעל משקלם שאינו קטל יעיד כבר הכתיב: צוּמֶע (פין, ד: 185; צוּמֶם (יסטרוב, 1903: 1268; בעמ' 1277 הפנה לשם מִצִּימֶע); צִימֶע (לוי, ד: 198).

מתוך מסורת של ממש.⁸ על רקע השערה זו בולטת ביותר המסקנה העולה מהנתונים, שהמשקל קָטַל כבר לא הוכר במסורתם של הנקדנים כמשקל המביע בעלי מומים. שהרי אם אכן נולד ניקוד זה מתוך סברה, אפשר היה לצפות שבשיקולי הנקדנים תמלא תפקיד העובדה ששמות אלו מביעים בעלי מומים, ומכיוון שכך טבעי לשוקלם במשקל הנושא משמעות זו. כיוון שהדבר לא קרה, מתחזקת ההשערה שהמשמעות העיקרית המקורית של המשקל קָטַל נזנחה במסורת הנקדנים. לגבי השמות צמם וצמע אף לא נוכל לטעון שמשמעותם לא הייתה מובנת לנקדנים, שכן המובן של בעלי מומים עולה במפורש מנוסח המשנה גופה: "איזהו צמע? שאזניו קטנות. והצמם? שאזניו דומות לספוג" (בכורות ז, ד).

משקל קָטַל

משקל קָטַל מזוהה עם שמות בעלי מקצוע או תכונה קבועה (אבינרי, תשל"ו: 185–186; פוקס, 2003: 253; בראשר, תשע"ה: 1015). בעוד תפוצתו של המשקל מעטה למדי בעברית המקרא, בלשון חכמים התרבתה תפוצתו מאוד, ויש המייחסים זאת להשפעתה של הארמית (אבינרי, שם; גלוסקא, תשנ"ט: 257–258). עדות ברורה לקשר הקוגניטיבי בין המשקל לבין משמעותו העיקרית בתודעתם של מסרנים קדומים, ואולי גם בתודעת דובריה המקוריים של לשון חכמים, עולה מן הצורות בָּלָן וְחָזָן במרבית המסורות הקדומות; השמות נשאלו משפות זרות, אך הותאמו בעברית למשקל בעלי המקצועות (על בָּלָן ראו היימנס, תשע"ג: 69–70 וההפניה בהערה 568 שם; על חָזָן השוו למשל מורשת, תשמ"א: 160).

למשקל זה כמה מאפיינים מורפולוגיים בולטים: פתח בעיצור הראשון, דגש בעיצור השני וקמץ מתקיים בכל נטיית השם (בראשר, תשע"ה: 1015). להלן אשתמש בשלושה מאפיינים אלה כקריטריון לשייך שמות למשקל. יודגש שמרבית השמות במשקל זה אינם נקרים במשנה אלא פעמים ספורות בלבד, ולכן לא מופרך לצפות שבכל היקרויותיהם במשנה יענו שמות השייכים למשקל הזה על שלושת המאפיינים האמורים.

בעוד במסורות הטובות של לשון חכמים משקל זה יציב למדי,⁹ במסורות מאוחרות המשקל הולך ומתערער בתהליכים פונולוגיים ומורפולוגיים שונים. ריזיק (תשפ"ב: 234–237) הראה שבדפוס המשנה האיטלקיים שמות רבים השקולים במשקל זה במסורות קדומות משמשים במשקלים אחרים, בין אם בשל מעתק מורפולוגי ובין אם בשל תהליכים פונולוגיים. ממצאיו ממסורתם של דפוסים אלו תואמים במידה רבה לממצאים ממסורת אשכנז, אם כי לא בחפיפה מוחלטת. לאחר הבאת הנתונים ממסורת אשכנז אדון ביחס שבין המסורות.

במסורת אשכנז העולה מן הדפוסים הנחקרים כאן עדים אנחנו להתרופפות כמעט מוחלטת של משקל קָטַל. בעוד בראשר (תשע"ה: 1018) מונה בכ"י ק 51 שמות בעלי מקצוע ותכונה במשקל זה, במסורתם של עט ושל חק רק עשרה מהשמות שמנה שייכים למשקל אחרי הפעלת הקריטריונים

⁸ כך גם משער בראשר (תשע"ה: 947 הערה 27) לגבי הניקוד צָמָם וצָמַע בדפוסים אמסטרדם וליוורנו. לגבי מסורת אשכנז הדברים אינם אמורים לגבי הצורה חָרָשׁ, שכן לצורה זו תיעוד נרחב ביותר באשכנז, ויסודה כנראה בתהליכים פונולוגיים ולא בחילופי משקלים (ראו את ההפניה שצוינה לעיל).

⁹ זהו הרושם העולה מפירוט הנתונים אצל בראשר, תשע"ה: 1017–1048, למרות תיעוד מועט לחילופי משקלים גם בכתבי היד (ראו עמ' 1017 שם).

האמורים לעיל: פִּיר, גְּבָאִים, גָּב (גְּבִים),¹⁰ חָזוֹן (חֲזוֹן-הַכְּנֶסֶת, חֲזוֹנִים), חִבָּ, חֲרָשׁ (חֲרָשִׁים),¹¹ טָבַח (טָבָחִים), קָצַב, קָרָר¹² וְרָמַי (רָמָאִין).

בדומה למצוי בדפוסים האיטלקיים על פי ממצאיו של ריזיק (ראו לעיל), גם כאן המשקלים השונים משתקפים הן במעתיקים מורפולוגיים והן בתהליכים פונולוגיים שהרחיקו את השמות ממשקלם המקורי. השמות השקולים במשקל זה במסורות הקדומות מתחלקים באשכנז לכמה קבוצות; חלק מהשמות מצויים ביותר מקבוצה אחת:

1. **שמות שבהם נחטפה תנועת פה"ש:**¹³ בְּדִין (כך קבוע בע"ט, למשל טהרות ט, ח), זְהָבִים (כלים כט, ד; שם, ו), זְקָקִין (מקוואות ט, ה), חֲמָרִים (חק בכתובות ה, ו; וכן טש ולא בדמאי ד, ז), חֲרָמִין (נדרים ג, ד, וכן רג שם), נְפָחִים (כלים יד, ג; שם יז, יז), סְכָרִים (כלים כג, ה), סְפָנִים (למשל ע"ט בשבת טו, א; ע"ט וחק בכתובות ה, ו; וראו עוד קבוצות 2-4), סְקָאִים (שבת יז, ב, וכן בר שם), פְּטָמִין (עירובין י, ט; ראו שמש, תש"ף: 167 וההפניות שם),¹⁵ צְבָעִים (למשל פסחים ג, א) וכן צְבָעִין (ע"ט בבבא בתרא ב, ג), צְמָרִים (למשל עירובין י, ט), קְלָאִים (כלים ב, ג), רְשָׁאִי (למשל ברכות ה, ד), רְשָׁאִין (למשל ברכות ב, ד; ראו שמש, תש"ף: 194-195).

2. **שמות שבהם נחטפה תנועת עה"ש:**¹⁶ אַנְסִין (סנהדרין ג, ג), בְּלָנִין (כלים יז, א),¹⁷ גְּנָנִים (כלים יז, א, וכן פל ביומא ה, א¹⁸), דְּיָנִין גזירות (למשל כתובות יג, א), דְּיָנִין (סנהדרין ג, א 2), וכן רג שם),¹⁹ הֲרָגִין (נדרים ג, ד – חק, רג²⁰), זְגָגִין (כלים ח, ט; שם כד, ח), זְפָתִין (מקוואות ט, ז), חִיטָּים (פסחים ד, ו), חֲמָרִים (למשל דמאי ד, ז), טְיָלִין (כתובות ה, ו), נְפָחִין (כלים טז, ו),²¹ סְבָלִין (כלים כח, ט), סְיָדִים (עדיות ב, ח), סְפָנִין (חק בקידושין ד, יד), סְפָרִים (ע"ט בפסחים ד, ו), סְרָגִים (כלים כד, ח), סְתָתִין (כלים כט, ז), צְיָדִין (מועד קטן ב, ה),²² צְיָרִים (נגעים ב, א), קְדָרִין (בבא קמא

¹⁰ אך בשני מילונים קדומים של היידיש עדות לצורה גְּבִים בחיטוף התנועה (זליג, 1792: 165; פרידריך, 1784: 158, 310).

¹¹ פעמיים (כלים יג, ג; שם טז, ז) מנקד ע"ט חֲרָשׁ, ועל כך ראו ברא"ש, תשע"ה: 1026. בהקלטות נמצאו גם שתי צורות אחרות: חֲרָשִׁים (97 בשבת ד, א) וחֲרָשִׁים (ז"ל שם).

¹² בבא מציעא ו, א. המסורות נחלקו בתיבה זו בין "הקדרר" שמובנו ידוע לבין "הקרר", "בעל קרוין" (ראו ברא"ש, תשע"ה: 1034-1035).

¹³ הדברים כאן נוגעים לצורת הריבוי בלבד, שכן בצורת היחיד תנועת פה"ש מצויה בהברה מוטעמת, ואין סיבה שתיחטף. יוצא דופן הוא שם התואר רשאי, שבו תנועת הרי"ש כבר אינה בהברה המוטעמת בעקבות פירוק הדיפתונג הסופי (ראו להלן). על סוגיית החיטוף בתנאים אלו ראו שמש, תש"ף: 33-36. כפל צורות כגון נְפָחִים לעומת נְפָחִים מלמד על הצורה המקורית נְפָחִים שבה נחטפה בכל פעם תנועה אחרת, ולא על חילוף משקלים גרידא.

¹⁴ כך ניקד גם פין (א: 537). מהתרגום ליידיש בע"ט עולה במפורש שהכוונה היא ליצורף זהב, ולא לריבוי שם המתכת זָהָב. הצורה זְהָבִים מצויה גם בכ"י ק, וראו ברא"ש, תשע"ה: 1023.

¹⁵ זיל קרא שם פְּטָמִין, צורה המשייכת את השם לקבוצה 2 להלן.

¹⁶ השו"ש שמש, תש"ף: 36-39 וההפניות בהערה 207 שם. אף כאן כל ענייננו הוא בנטיות השמות ולא בצורתם הגרודה.

¹⁷ בזבים ד, ב ניקד ע"ט הַבְּלָנִין.

¹⁸ ביומא שם מנקד ע"ט לְגָנִין.

¹⁹ בריבוי הגרוד דְּנָנִים, למשל שביעית י, ד. עדויות לחיטוף הקמץ עולות גם מפרק התלמוד ב"ק: "דְּיָנִין ישראל" (כתובות נ"א), ובארמית דְּיָנִין (יבמות קט ע"ב). גם קוסובסקי (עמ' 492) מנקד את נסמך הריבוי דְּיָנִין.

²⁰ ע"ט שם: לְהָרָגִין.

²¹ לכך אפשר להוסיף את שמו של האמורא רבי יצחק נפחא (מילולית 'הנפח'), שבפרקי התלמוד ב"ק נוקד נְפָחָא (גיטין נ"ט ע"ב; זבחים ס"ב ע"א). בצורה זו תיעוד לשתי תופעות הנידונות כאן: הן חיטוף התנועה והן היעדר דגש בפ"א (ראו קבוצה 3 להלן). אצל יסטרוב (1903: 923) נְפָחָא, בדגש אך בחיטוף התנועה. לכאורה אפשר היה לצפות לצורה הדקדוקית נְפָחָא, ואכן צורה דומה משמשת במסורת תימן (מורג וקארה, תשס"ב: 228; וראו סוקולוף, 2002: 760). ואפשר שמסורת הקריאה האשכנזית נְפָחָא בשמו של אמורא זה היא שהביאה להגייה רווחת זו גם בעברית בת ימינו.

²² כך למשל התעתיק של שמות רחובות הקרואים על שם האמורא במספר ערים בישראל.

ג, ד), קִיִצִין (כלים כו, ג; מקוואות ט, ז), רְוֹקִים (קידושין ד, ד), שְׁיִטִין (כלים ב, ג), תְּגָרִין (בבא בתרא ו, ו 2א), תְּגָרִי לוד (בבא מציעא ד, ג).²⁵

3. היעדר דגש בעה"ש: ²⁶ זְפָתִין (מקוואות ט, ז), נְפָחִים / נְפָחִין (ראו קבוצות 1 ו-2 לעיל), סָבְלִין (כלים כח, ט), סְכָרִים (כלים כג, ה), סָפֶן (למשל שביעית ח, ה; וראו קבוצה 1 לעיל), צִבֵע (למשל שביעית ז, ג, וראו קבוצה 1 לעיל).

4. תנועת פתח בעיצור השורש השני בנטיות השמות: ²⁷ בְּדָדִים, סְפָנִים (על שניהם ראו קבוצה 1 לעיל). לכך אפשר להוסיף שני שמות ששיוכם לכאן אינו ודאי: (1) את השם ננס קורא רג במידות ג, ה ונָסִין, אך אפשר שקריאתו הושפעה מן העברית הישראלית.²⁸ (2) הצורה גְמָלִין מצויה בעט שבט טו, א, אך אפשר שיסודה בעירוב עם השם גָמַל (ראו קבוצה 6 להלן).

5. תנועה שאינה קמץ בצורת היחיד: ²⁹ אָנֶס (כלאיים ז, ו – עט וחק בהיקרות א), אָנֶס (עט בהיקרות ב שם), אָנֶס (חק בהיקרות ב שם), חִיט (בבא קמא י, י), גָרַע (כלים יב, ד), פְתָף (כלים כו, ה), סִייד (מקוואות ב, ח), פְרָנֶס (כתובות ז, א), וְהִשְׁמֵשׁ (חק בברכות ז, א), וְכִשְׁהִשְׁמֵשׁ (חק בפסחים ז, יג; ראו קבוצה 6 להלן), תְּגָר (למשל בבא מציעא ד, ג; שם, ד).

6. עירוב עם שמות הומוגרפיים או קרובים בהגייה: ³¹ בְנָאִי (כלים יד, ג) כמו פְנָאִי, גְמָלִין (שבת טו, א; שם, ב) כבעל החיים, פְתָן (כלים כו, ה) כמילה הארמית ל'פשתן' (ראו סוקולוף, 2002: 579), פְתָפִין (כלים יב, ב) כמו שם האיבר, סִילְתָין (כלים טו, ג), סִלְתָין (שם, ד; בגוף הטקסט "סלתין" בתי"ו; ראו שמש, תשפ"ב: 321–322), שְׁמֵשׁ (עט בברכות ז, א היקרות ב; שם פסחים ז, יג³²) כמאור הגדול.

7. משקלים אחרים: זָמַר (כלים טז, ז), סְקָנִין (כלים יג, ה; השו"ב ברא"ש, תשע"ה: 1030). אם כן, נוכחנו שמשקל בעלי המקצוע והתכונה קָטַל, שתפוצתו רבה מאוד במסורות הלשון העולות מכתבי היד המשובחים של המשנה, נעלם כמעט לחלוטין ממסורת אשכנז כפי שהיא עולה מעט ומחק (ובכמה מקרים גם ממקורות אשכנזיים אחרים). צמצומו של המשקל היה הן בעקבות תהליכים מורפולוגיים והן בעקבות תהליכים פונולוגיים, ויש שיותר מתהליך אחד מתועד באותו שם.

תהליכים דומים מאוד התרחשו בשמות במשקל זה גם בדפוסי המשנה האיטלקיים, כפי שהראה ריזיק באריכות (ריזיק, תשפ"ב: 234–237); גם שם כבאשכנז מתועדים שמות שבהם

²³ אצל זליג (1792: 287) rawackim, בצורה המכוונת כנראה להכפלה תניינית של הקו"ף (ראו קבוצה 4 להלן).

²⁴ וכן חק בפרקי התלמוד אצלו (ביצה לו ע"ב).

²⁵ ובפרקי התלמוד בחק (פסחים נ ע"ב): "תְּגָרִי סימטא".

²⁶ הכוונה היא רק לאותיות בכפ"ת, שכן ההכפלה בטלה באשכנז ודגשים אינם מסומנים אלא באותיות אלו (שמש, תש"ף: 13–14). יודגש שסימון הדגש בדפוסים הנחקרים הוא עקיב כמעט לחלוטין, ולכן היעדרו של דגש מלמד כמעט בוודאות על עיצור חוכך. נראה שיש לתלות את היעדר הדגשים בהיקש לנטיות אחרות של השורש: זְפָתִין כמו זְפָת, סָבְלִין כמו סָבַל וכיוצא בזה; השו"ב שם: 49–53. לתופעה דומה במסורות אחרות ראו הפניות בהערה 281 שם.

²⁷ כנראה כשריד להכפלה תניינית של העיצור התוכף; השו"ב שמש, תש"ף: 66–67.

²⁸ על השפעתה של העברית הישראלית על קריאתו של רג השו"ב מישור, תשמ"ט: 107. מנגד, הקריאה בפתח נתמכת מהתעתיק במילונו של זליג (1792: 218): nenassim. צורת היחיד שהביא זליג, nonoss, מלמדת שבמסורתו השם כלל לא נשקל במשקל קָטַל מלכתחילה.

²⁹ נראה שיש לקשר זאת עם היטשטשות התנועה במעמד פוסט-טוני באשכנז, ואכמ"ל. השו"ב שמש, תש"ף: 20–21 וההפניות שם. על הצורות חִיט וסִיד השו"ב שמש, תשפ"ב: 327 והערה 134 שם.

³⁰ כך עולה גם מצורת הריבוי פְרָנֶסִים אצל וינרייך (1990: 487) וניבורסקי (2012: 406). אך ניבורסקי הביא גם את הצורה פְרָנֶסִים, והיא היחידה אצל הארקאווי (2006: 380). השו"ב פְנָקֶסִים לעומת פְנָקֶסִים במסורות שונות באשכנז (שמש, תש"ף: 169 וההפניות שם).

³¹ על הסוגיה באשכנז ראו שמש, תש"ף: 222 וההפניות שם.

³² בשני המקומות מנקד חק שְׁמֵשׁ, ובדומה גם עט מנקד וְהִשְׁמֵשׁ בהיקרות הראשונה בפרק ז שם.

³³ כך מנקד גם קוסובסקי (עמ' 631). וראו ברא"ש, תשע"ה: 1023–1024.

נחטפה תנועת העיצור הראשון (כמו אַנסין, הַרגין), שמות השקולים במשקלים אחרים (הוֹרְגִין, חָזֶן) ושמות שבהם העיצור השני אינו דגוש (זֶפְתִּין, נֶפְחִין). ועם זאת, חשוב מאוד לציין שהנתונים מהדפוסים האיטלקיים אינם תואמים התאמה מלאה למצוי באשכנז, ואף בין דפוס איטלקי למשנהו אין התאמה מלאה בפרטים. כך למשל את השם **זפת** יש מן הדפוסים האיטלקיים המנקדים זֶפְתִּין ויש המנקדים זֶפְתִּין (ראו שם : 235), ובאשכנז כאמור תיעוד לזֶפְתִּין. עובדה זו ראויה להדגשה בעיקר לנוכח השפעתו הרבה מאוד של דפוס ליוורנו על מסורת קריאת המשנה כפי שעוצבה באשכנז (שמש, תש"ף²: 196–198). העובדה שההשפעה במקרה הזה אינה בפרטים מסוימים אלא בסוגיות כוללות, ושההתאמה בין המסורות אינה מלאה, מלמדת בוודאי שבמקרה הזה לא חלה השפעה ישירה של מסורת דפוסי איטליה על קריאת המשנה באשכנז. הדרך הנכונה לפרש את הממצאים היא כתהליכים טבעיים במסורות הקריאה המאוחרות של העברית – תהליכים שבסופו של דבר הביאו לדחיקתו המוחלטת כמעט של משקל בעלי המקצוע והתכונה קָטל.

משקל קָטל

משקל קָטל, שבו בצורת היחיד תנועת [o] ובצורות הנטויות תנועת [u] והכפלה של עיצור השורש השלישי, מזוהה כמשקל של שמות תואר (סגל, תרצ"ו : 73 ; אבינרי, תשל"ו : 356–357 ; בראשר, תשע"ה : 847). להבדיל משני המשקלים הקודמים שנידונו כאן, במשקל זה עדות להיחלשותו ולחילופים עם משקלים אחרים כבר במסורות קדומות של לשון חכמים. ההשוואה היא אפוא לעברית המקראית, שבה משקל זה יציב, ואין תיעוד לחילופים בינו לבין משקלים אחרים.

בראשר (תשס"ט, ב : 241–244) דן באריכות במשקלי קָטול בלשון חכמים, והצביע על חילופים בין קָטל לבין שלושה משקלים עיקריים : (1) משקל קָטול שבו החולם יציב בנטייה : קָדוֹל–קָדוֹלִים ; (2) משקל קָטול שבו החולם נעתק לשורוק בצורות הנטויות, אך ללא הכפלה של העיצור התוכף : מְתוֹק–מְתוֹקִים ; (3) הבינוני הפעול קָטול–קָטוֹלִים. בדומה למסורות קדומות של לשון חכמים, ולהבדיל מן המצוי במקרא, גם במסורת אשכנז עדות לחילופים אלו, ורובם המוחלט של השמות המצויים במקרא במשקל קָטל ומשמשים גם במשנה מתועדים בדפוסים האשכנזיים במשקלים אחרים. בחלקם תיעוד לעירוב משקלים, כלומר משקל קָטל לצד משקל אחר. רוב העניין כאן הוא בחילופי התנועות בין חולם לשורוק, שכן ההכפלה כאמור בטלה במסורת אשכנז, ודגשים אינם מסומנים אלא באותיות בכפ"ת (ראו הערה 26 לעיל). וכך מוצאים בדפוסים האשכנזיים כנגד משקל קָטל במקרא : הַאֲדוֹמִים³⁴ (מעשרות א, ב) לצד אֲדוֹמִים במקומות אחרים ; אָרוֹן (למשל נגעים י, א) ; עָגוֹל (בעט 6x, למשל עבודה זרה ב, ג) ;³⁵ עָמוֹק (למשל כלאיים ב, ח) לצד עָמוֹק (בבא בתרא ג, ה) ; עָרוֹם (למשל דמאי א, ד) לצד עָרוֹם (למשל סוטה ג, ח) ; צָהוֹב (למשל נגעים ג, ה 2x),³⁶ לצד צָהוֹב (למשל נגעים י, א).

³⁴ צורה זו מתועדת גם במסורת הקדם-אשכנזית (אלדר, תשל"ט, ב : 220), וכן במסורות אחרות (בראשר, תשס"ט, ב : 235).

³⁵ באחת ההיקרויות, באהלות יב, ו, מנקד חק העגול במשקל אחר. ההקשר : "בזמן שהיא עגולה הקיפה גי טפחים. בזמן שהיא מרובעת ד'. שהמרובע יתר על העגול רביעי". צורה דומה מצויה בדפוסי אמסטרדם וליוורנו (העגול, בשניהם ללא דגש בגימ"ל), ונראה שהיא משקפת חילופים לקסיקליים ולא מורפולוגיים. וראו בראשר, תשע"ה : 842. ראו שם : 239 על מסורות אחרות.

³⁶ הניקוד בשורוק מצוי אפילו במובאה מן המקרא בנגעים י, ב, כנגד צָהוֹב במקרא (שמש, תשפ"ב : 404–405).

שמות שבהם עיצור השורש השלישי הוא מעיצורי בכפ"ת מצביעים עוד יותר על חילופי המשקלים האמורים, שכן בהם תיעוד רב להיעדרו של הדגש המאפיין את משקל קטל: אַרוֹכָה, אַרוֹכִים (ראו בהרחבה שמש, תש"ף: 88); צְהוֹבָה (נגעים י, ג); 37; רְטוּבוֹת (טבול יום ג, ו).³⁸ על השמות שהוזכרו כאן אפשר להוסיף גם את שם התואר גְבֹהָ, שבו החולם אומנם יציב באשכנז, אך נמצא גם תיעוד לחיטוף תנועת הגימ"ל כבר בצורת היחיד: גְבוֹהָ (שמש, תש"ף: 35–36, 93). פרט לו נקרה במשנה רק עוד שם אחד ששקול במקרא במשקל קטל, שחור, ובו הניקוד בדפוסים האשכנזיים זהה למצוי במקרא.

עוד ראוי לציון כאן השם ירוק, שבהיקרותו היחידה במקרא (איוב לט 8) משמש כנראה במובן 'צמח בצבע ירוקי', ולא השם של הצבע עצמו. בניקוד שם הצבע נמצא בעט' ירוקים (חולין ג, ג; נגעים יא, ד), אך גם ירוקים (עוקצין ב, ז). הצורה בחולם עולה גם מהמילונים האשכנזיים (קוסובסקי: 900; פיין, ב: 317; יסטרוב, 1903: 315; לוי, 1924, ב: 268).³⁹ המסורות האחרות נחלקו מאוד בצורת השם הזה (בראשר, תשס"ט, ב: 237–238; ריזייק, תשס"ט: 279; בראשר, תשע"ה: 841). את שם צמח המים ירוקה המוזכר בפרק במה מדליקין (שבת ב, א) מנקדים עט' וחק בירוקה, גם הוא בחולם.⁴⁰ בניקוד שם המחלה ירוקה בשבת יד, ג נחלקו הדפוסים: בעט' לירוקה, ואילו בחק לירוקה.⁴¹

יוצא אפוא שברוב המוחלט של המקרים המשקל המקראי קטל נזנח לחלוטין במסורת אשכנז, והתחלף במשקלים אחרים. כאמור, כך עולה גם ממסורות אחרות של לשון חכמים. עניין רב במשקל זה יש באשר לזיהויו כיום כ"משקל הצבעים" (ראו למשל אבינרי, תשכ"ה: 43, 242–243 וההפניות שהביא). במקרא המצאי אינו רב, אך הוא כולל את השמות אָדָם ונטיותיו (אֲדָמָה, אֲדָמִים), שָׁחַר, צָהָב וצָחַר, ונראה שאין חילופים בין משקל זה לבין משקלים אחרים. במסורות לשון חכמים לעומת זאת המשקל מתחלף תדיר במשקלים אחרים. במשנה מתועדים שמות הצבעים אדום, ירוק וצהוב, וכפי שהראה בראשר (תשס"ט, ב: 243), אין ולו מסורת אחת השוקלת את שלושתם באותו משקל. הדברים נכונים גם לגבי מסורת אשכנז, כפי שפורט לעיל: לצד אֲדוּמִים תיעוד לאֲדוּמִים, לצד ירוקים תיעוד לירוקים, ונטיות צהוב הן במשקל הבינוני הפעול, כלומר צְהוֹבָה. ממצאים אלו מלמדים ללא ספק שאם אכן המשקל קטל זוהה פעם כמשקל הצבעים, הרי שמשמעות זו נשכחה לחלוטין בתהליך המסירה של לשון חז"ל.

סיכום

במאמר זה נידונו שלושה משקלי שם המזוהים במסורות קדומות של העברית עם משמעות עיקרית. כפי שהראיתי, במסורת אשכנז כפי שהיא עולה מכמה מקורות שונים להכרתה (דפוסים, הקלטות

³⁷ גם רוב המילונים האשכנזיים ראו בצְהוֹב צורת בינוני פעול, כפי שעולה מניקודם או מהבאת השם בערך צה"ב ולא בערך לעצמו (בוקסטורף, 1875: 942; פיין, ד: 145–146; יסטרוב, 1903: 1264; לוי, 1924, ד: 175). אצל קוסובסקי (עמ' 1505) היחיד בחולם, ובנטייה שתי צורות: צְהוֹבָה לצד צְהוֹבָה. על המסורות האחרות ראו בראשר, תשע"ה: 858–859. ועיינו גם אבינרי, תשכ"ה: 483.

³⁸ כך קורא גם ז"ל שם, וכן עולה ממילוניהם של קוסובסקי (עמ' 1649), יסטרוב (1903: 1470) ולוי (1924, ד: 443). גם ברוב המסורות האחרות של לשון חכמים צורת בינוני פעול, כנגד המצוי במקרא (בראשר, תשס"ט: 241; בראשר, תשע"ה: 914). עיינו גם אבינרי, תשכ"ה: 528.

³⁹ אבינרי (תשכ"ה: 242–243) פטר את ניקודם של המילונים כ"קנה רצוף, כי מילונים אלה ניקודם משובש לא פעם". אך הממצאים כאן מראים שמסורת אשכנזית איתנה היא של קריאת ירוקים בחולם, וניקודם של המילונים מאשש זאת.

⁴⁰ וכן ניקוד מגיה הסידור האשכנזים זלמן הענא ויצחק בער בסידוריהם, וכבר ציין זאת ריזייק (תשס"ט: 279 הערה 197).

⁴¹ על הקשר הסמנטי והצורני בין שני מובניו של ירוקה לבין שם הצבע ירוק ראו בירנבאום, תשס"ח: 29; בראשר, תשס"ט: 237; בראשר, תשע"ה: 841; יעקב, תשע"ו: 178.

ומקורות עקיפים כמו מילונים) משקלים אלו נזנחו, והשמות השקולים בהם במסורות הקדומות מתועדים באשכנז בצורות אחרות. צורות אלו נבעו הן מתהליכים מורפולוגיים של חילופי משקלים והן מחילופים פונולוגיים (כמו חיטופי תנועות או היעדרם של דגשים במשקלים הדגושים). כפי שהראיתי, בחלק לא מבוטל מהמקרים החילופים האלה מתועדים גם במסורות מאוחרות אחרות של העברית.

ההיפותזה שאבקש להעלות מממצאים אלו היא שבתהליכי המסירה של חיבורים עבריים בתקופה שבה השפה לא הייתה מדוברת הקשר הקוגניטיבי בין המשקל לבין המשמעות הלך ונשחק בתודעתם של הלומדים והמוסרים. כאמור, מרבית המחקרים שעסקו בקשר הזה הראו שהוא קיים, אך עיקר העיסוק היה בעברית בתקופת חיותה; כאן אבקש להעלות את ההשערה שבמסורות קריאה של שפה בלתי מדוברת הקשר נחלש עד שנשכח. ההנחה היא שמודעות גדולה יותר לקשר בין המשקל למשמעות הייתה מונעת את התהליכים שתוארו כאן, ומשמרת את השמות במשקליהם הקדומים.

שמה נוכל להשוות זאת למצוי בעברית המדוברת בימינו. למשל, תכונותיו המורפולוגיות המובהקות של משקל המקצועות קָטַל (שימור תנועת [a] בנטייה, דגש בעיצור השני) ככל הנראה מצויות בתודעתם של הדוברים. לדוגמה, למרות ההומופונים דְּבַר וְדָרַר מסתבר שכל דובר טיפוס ידע מייד שריבוי של **דבר** הוא דְּבָרִים בחיטוף התנועה, כנגד הריבוי דְּבָרִים בשימור התנועה. הוא הדין גם לגבי שמות אחרים במשקלים אלו; מצד אחד לא סביר שנשמע צורות כמו *בְּצָלִים, *בְּרָקִים או *דְּגָנִים, ומנגד גם לא סביר לשמוע צורות כמו *זְמָרִים, *סִידִים או *צִירִים.

הדברים נכונים גם לגבי הגיית העיצור השני כסותם בשמות במשקל זה. באשכנז נוכחנו שבשמות רבים העיצור הוא חוכך בשל היקש לצורות אחרות מאותו שורש, ואילו במסורות קדומות לא חלו היקשים כאלה, וכך גם לא מסתבר שנמצאם בעברית בימינו. כך למשל שגורות ההגיות ספן כנגד ספִינה, צָבַע (וכן הצורה הבלתי תקנית צַבְעִי) כנגד צָבַע וסָבַל כנגד סָבַל. גם כאן, הדגש הוא תכונה מורפולוגית של משקל בעלי המקצוע, ויש להניח שכיוון שהמשקל מזוהה בתודעת הדוברים עם משמעות זו, נשמרה ההגייה הסותמת במקרים האמורים.

השוואה בין מסורת אשכנז לבין מסורות מאוחרות אחרות של העברית העלתה כאמור דמיון רב בתהליכים המתוארים כאן, אך לא חפיפה מלאה. הרי לנו עדות מחזקת ששחיקתם של המשקלים המזוהים עם משמעות עיקרית הריהי תופעה טבעית במסורות הקריאה של טקסטים בשפה בלתי מדוברת. כאמור, לנוכח העובדה שבתקופות החיות של העברית אין עדות רבה לחילופים המורפולוגיים והפונולוגיים המתוארים כאן עולה ההשערה שעצם קיומם של חילופים אלו נובע מכך שהשפה לא הייתה מדוברת. ויש עוד מקום לבדוק זאת לגבי שפות אחרות שנכחדו בדיבור אך השתמרו לצרכים ליטורגיים.

רשימת מקורות

כתבי יד, מהדורות, מילונים ומסרנים

J. Buxtorf, *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*, (1875) Buxtorf
 denuo edidit et annotatis auxit Bernardus Fischerus, Leipzig:
 Impensis Mauritii Schaefer.

א' בראוורמן, ירושלים.

בר

- אלדר (תשל"ט) א' אלדר, **מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד**, א-ב (עדה ולשון, ד-ה), ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- S. Bolozky, **Measuring Productivity in Word Formation: The Case of Israeli Hebrew**, Leiden: Brill. (1999)
- ג' בירנבאום, **לשון המשנה בגניזת קהיר**, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית. (תשס"ח)
- מ' בראשר, **מחקרים בלשון חכמים**, א-ג, ירושלים: מוסד ביאליק. (תשס"ט) בראשר (תשע"ח)
- מ' בראשר, **תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורות שם העצם**, א-ד, ירושלים: מוסד ביאליק. (תשע"ה) בראשר (תשפ"ב)
- י' גלוסקא, שמות משקל מְקַטֵּל במקרא ובמשנה ומשמעויותיהם. **לשונו** מה: 280–298. (תשמ"א)
- י' גלוסקא, **העברית והארמית במגע בתקופת התנאים: מבט סוציולינגוויסטי**, תל-אביב: פפירוס. (תשנ"ט)
- א' דמרי, **שמות עצם במשקלי מ"ס תחילית בכתב-יד פארמה "ב" של המשנה בהשוואה למקרא ולכתב-יד אחרים של המשנה**, עבודת תזה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע. (תשנ"ט) דמרי (תשנ"ט)
- א' דמרי, **דקדוק לשון המשנה על פי מסורתו של כתב-יד קאופמן 2 בהשוואה לכתב-יד קאופמן 1**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע. (תשס"ו) דמרי (תשס"ו)
- ש' היימנס, **המילים השאלות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת הגה**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב. (תשע"ג) היימנס (תשע"ג)
- P. Joüon & T. Muraoka, **A Grammar of Biblical Hebrew**, Rome: Pontificio Istituto Biblico. (2006) ז'ואון-מוראוקה (2006)
- י' ייבין, **מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי**, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית. (תשמ"ה) ייבין (תשמ"ה)
- ד' יעקב, **מסורת העברית שבפי יהודי דרום תימן: מערכת ההגה ולשון המשנה** (עדה ולשון, לד), ירושלים: מאגנס. (תשע"ו) יעקב (תשע"ו)
- S. Morag, The Pronunciations of Hebrew, **Encyclopaedia Judaica**, vol. 13, cols. 1120–1145. (1971) מורג (1971)
- ש' מורג וי' קארה, **ארמית בבליה במסורת תימן: שם העצם** (עדה ולשון, כד), ירושלים: מאגנס. (תשס"ב) מורג וקארה (תשס"ב)
- מ' מורשת, **לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים**, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן. (תשמ"א) מורשת (תשמ"א)
- מ' מישור, חקר מסורות אשכנז – בדרך לשיטה. **מסורות ג-ד**: 87–127. מ"צ סגל, **דקדוק לשון המשנה**, תל-אביב: דביר. (תשמ"ט) מישור (תשמ"ט) סגל (תרצ"ו)
- J. Fox, **Semitic Noun Patterns**, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns. (2003) פוקס (2003)
- י' קוטשר, **מחקרים בעברית ובארמית**, ירושלים: מאגנס. (תשל"ז) קוטשר (תשל"ז)

- ריז'יק (תשנ"ח) מ' ריז'יק, עד שהוזנח? המהדורה הראשונה של "אוצר לשון המשנה" לרח"י קוסובסקי. **לשוננו** סא : 73–86.
- ריז'יק (תשס"ט) מ' ריז'יק, **מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים**, ירושלים : מוסד ביאליק.
- ריז'יק (תשפ"ב) מ' ריז'יק, **בית יעקב בבית עם לועז : תולדות העברית באיטליה**, ירושלים : האקדמיה ללשון העברית.
- שורצולד (תשס"ב) א' (רודריג) שורצולד, **פרקים במורפולוגיה עברית**, א–ד, תל אביב : האוניברסיטה הפתוחה.
- שמש (תש"ף) מ' שמש, **לשון חז"ל במסורת אשכנז המאוחרת : תיאור דקדוקי**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
- שמש (תש"ף²) מ' שמש, המקורות המורפולוגיים של מסורת אשכנז בקריאת המשנה. **לשוננו** פב : 185–212.
- שמש (תשפ"ב) מ' שמש, עברית מקראית בלבוש אשכנזי : לשון של מובאות המקרא במסורת קריאת המשנה באשכנז. **לשוננו** פד : 392–408.
- שמש (תשפ"ב²) מ' שמש, הריבוי השלם במסורת אשכנז המאוחרת. **מסורות** כא–כב : 311–337.
- שתיל (תשס"ו) נ' שתיל, מערכת משקלי השם בעברית בת ימינו בראייה מבנית וקוגניטיבית. **לשוננו** סח : 243–282.

חילופי ז-ר פונטיים ומשמעותם

א. מבוא

חלק עיקרי ממלאכתם של פילולוגים – וליתר דיוק, של אנשי ביקורת הנוסח – הוא הניסיון לשחזר את תבניתה המקורית של יצירה ספרותית מסוימת על פי כל עדי הנוסח שלה ששרדו בידינו. החוקר ממפה את כל התעודות המטריאליות המחזיקות אותה (עדי הנוסח), רושם את ההבדלים שביניהן (חילופי הנוסח) ומנסה לברר מתוך הממצא הקיים את הנוסח ה"מקורי" דרך ניפוי שיבושי מעתיקים.¹ ראשית חוכמה במלאכת ניפוי זו היא כמובן היכולת להבין את המניע שגרם לכל אחד מן החילופים הללו, ולהסביר כיצד הנוסח ה"משובש" נוצר מתוך הנוסח ה"מקורי". אמות מידה שונות וכללים מגוונים הוצעו לשם מלאכה זו (מאס, 1958; טימפנרו, 2005), אבל לענייננו חשוב קריטריון האב שהוצע לסיווגם של החילופים השונים: חילופים גרפיים מזה וחילופים פונטיים מזה.

חילופים גרפיים נובעים ממסירת טקסט בכתב, כלומר העוגן הריאלי שלהם הוא בתהליך הקריאה והכתיבה מחדש של טקסט רשום. מנגד, חילופים פונטיים הם חילופים שנובעים ממסירת טקסט בעל פה, כלומר העוגן הריאלי שלהם הוא רֵה־אנליזה של המסר הקולי ($UR_1 > PR > UR_2$).² מלאכתו של מבקר הטקסט היא בין השאר לבאר את סיבתם של החילופים השונים, ועל ידי כך להתחקות אחר שלבי מסירתו של טקסט כפי שהם באים לידי ביטוי בעדי הנוסח. ואם בחיבורים מימי הביניים מלאכה זו נתונה בעיקר לסוגיות של מסירה גרפית, הרי שבספרות מן העת העתיקה שעברה בראשיתה על פה (כגון שירת הומרוס או התלמוד הבבלי) הסיווג חשוב במיוחד, שכן הוא יכול ללמדנו על שלבי מסירתו של הטקסט ועל מועד כתיבתו.

אחד החילופים הנפוצים ביותר בטקסטים הכתובים באות עברית הוא חילוף שבין האות ז לאות ר. הוא מופיע לאלפים ולרבבות בעדי נוסח שונים של ספרות עברית, ועל פי רוב הוא נתפרש חילוף גרפי, שכן צורתן של שתי האותיות קרובה מאוד הן בכתב העברי העתיק הן בכתב ה'אשורי' של ימינו. במאמר זה אבקש לטעון שאף על פי שאין עוררין שחילוף זה הוא גם חילוף גרפי, ואולי אפילו חילוף גרפי בעיקרו, מכל מקום הוא עשוי גם כן להיות חילוף פונטי בספרות משלהי העת העתיקה ומראשיתם של ימי הביניים, ושעובדה זו ראוי שתינתן לה הדעת. אומנם, הצעת החילופים הפונטיים כבר נזכרה פעמים ספורות במחקר, אולם דומה שלא הוקדש עיון מפורט לעניין, ומכל מקום לא נערך ניסיון סדור לטעון שיש גם יסוד פונטי לחילופי ז רד.

הקושי הגדול הרובץ לפתחו של מי שמבקש לטעון טענה מן הסוג הזה הוא שהתעודות מסורות כולן בכתב. סוף דבר, אין בידינו הקלטות נאמנות של דיבור בן 1,500 שנה, וכל ניסיון להסיק כללי פונטיקה

* מאמר זה, וההרצאה שעליה נתבסס, הוא גרסה מקוצרת ומעובדת של מאמרי האורד, 2022. לדוגמות נוספות והרחבות עיוניות לתופעה הנידונה כאן ראו שם.

¹ לסקירה קצרה של השיטה העיקרית שמשמשת במלאכה זו, "השיטה הסטטמטית" או "שיטת לאכמן", ראו ברודי, 1992, 15–19.

² דרך משל, הביטוי האנגלי for all intents and purposes קיבל רֵה־אנליזה בצורה for all intensive purposes.

מתוך נורמות אורתוגרפיות הפרושות על פני מרחבים גיאוגרפיים רחבים ופרקי זמן היסטוריים ממושכים מחייב מידה לא מבוטלת של חוסר ודאות ושל ספקולציה.³ לפיכך אני מבקש להתחקות אחר הדברים מתוך נקיטת שיטה אחרת, והיא בחינה איכותית של ספר מצומצם של עדויות לחילוף זה, כאשר **הקשרן הספרותי** של העדויות מלמד שמה שעומד בבסיס החילוף הוא תשתית פונטית ולא תשתית גרפית.⁴ אבל קודם שתידונה הדוגמות לפרטיהן, אני מבקש להעיר על הסוגייה בכללותה מבחינה פונטית: שני העיצורים המיוצגים על ידי האותיות **ד** ו**ר**, הלוא הם [d] ו[r] בהתאמה, קרובים זה לזה עד מאוד. הם נבדלים רק **בתכונות ראשית** פונטית אחת ([d]: [+SON], ואילו [r]: [-SON]). גם מבחינה טיפולוגית מסתבר ששני העיצורים יומרו זה בזה, שכן יש שפות שמעידות על חילופים שכאלה (האורד, 2022: 410, הערה 40). גם אם לפי שעה איננו יכולים להציע התנייה ברורה של סביבה המנמקת את החילופים האלה, בכל זאת אפשר להצביע על התופעה גופה.

להלן אציע ארבע דוגמות הרומזות לקיומו של חילוף **ד-ר** פונטי. אף על פי שעיקר הדיון מכוון לשאלת מסורות ההגייה של העברית, לא מנעתי את עצמי מלהביא גם ארמית יהודית בכלל הדיון, מתוך ההנחה המסתברת שמכיוון שהשפות שימשו במעמד דיגלוסי בקרב אותה קהילת דוברים, התהליכים המתרחשים בדיבורה של הקהילה בשפה האחת עשויים להתקיים גם בדיבורם בשפה האחרת.⁵

ב. חילופי ד-ר פונטיים: ארבע דוגמות

1. תלמוד בבלי, נדה לו ע"ב:

שילא בר אבינא עבד עובדא כוותיה דרב. כי נח נפשיה דרב אמר ליה לרב אסי: "זיל צנעיה, ואי לא ציית – גרייה". הוא סבר "גדייה" אמר ליה.

תרגום: שילא בר אבינא עשה מעשה (פֶּסֶק הלכה) כמו (שיטתו של) רב. כאשר רב נטה למות, (הוא) אמר לרב אסי: "לך הצניעו (את הפסק), כלומר אמור לשילא בר אבינא שטעית), ואם לא ישמע לך – גרייה". הוא (רב אסי) סבר ש(רב) אמר לו "גדייה".

עניינו של הסיפור ברור: רב מבקש להצניע את שיטתו לאחר שהבין שטעה, מתוך חשש שמעשהו של שילא בר אבינא ישמש תקדים עתידי; והוא מורה לרב אסי לפעול בצורה מסוימת אם שילא בר אבינא יסרב לקבל את ההוראה. מתוך ההקשר העלילתי ברור שרב אמר דבר אחד בשעה שרב אסי הבין משהו אחר, אבל המשמעויות המדויקות של כל אחד מהדברים אינן ברורות לגמרי (סוקולוף, 2017: 202, 245 [לאחר הערכים **גדד וגרי1**]). פרשני התלמוד הציעו מגוון רחב של הסברים: שיטה המובאת אצל בעלי התוספות

³ מורטון (1990: 78, הערה 120) ניסה לבסס את הדברים בסוגייתנו על מספרם הגדול של חילופים כאלה. דברים דומים העלה גם רוזנטל (תש"ן: 8) בנוגע לשכבת מסירה אורלית של התלמוד הבבלי: "התעוררתי לכך על ידי **המצב הבלתי סביר** של קולאציית חילופי הנוסח שבקודיקס של ימי הביניים". אף על פי שאין להתעלם משאלות של סטטיסטיקה ושל מגמות מספריות וטיפולוגיות כאשר מדובר בכמות מרובה של נתונים, בכל זאת זוהי שיטה חמקמקה למדי כל עוד איננו יודעים בדיוק מהו תהליך המסירה של הטקסט.

⁴ לאפשרות הכפולה של חילופים גרפיים ופונטיים, משוו למשל חילופי ה-ח. שתי האותיות דומות מאוד בכתב עד כדי זהות מוחלטת (ראו ליברמן, תשנ"א: 391–392); אבל בדיאלקטים שבהם נהג ערעור גרוניות, גם הפונמות עצמן עשויות היו לעבור נטרול.

⁵ אין חובה להניח דיבור **ילידי** של העברית בתקופות הנידונות כאן, שהרי העברית בוודאי שימשה באופן אוֹרְלִי כלשון ליטורגית ולימודית, בבתי הכנסת ובבתי המדרש, והייתה נתונה לתמורות פונולוגיות בהשראת הלשון הילידית.

סוברת שרב הורה גדייה בדל"ת רפה [ð] בשעה שרב אסי הבין גדייה בדל"ת סותמת [d]. ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) הציע שרב אמר "גדייה" אך שרב אסי שמע "גדדיה", ור' יואל סירקיש (בעל 'הגהות הב"ח') התפלפל בהציעו שהפועל שרב אסי התבלבל בהבנתו היה "צנעיה" (ראו בפירושיהם על אתר). אבל כל ההצעות האלה אינן מסתברות; כתבי היד מלמדים כולם בבירור שרב אמר "גרייה" ושרב אסי הבין "גדייה",⁶ ובאמת רש"י פירש 'גרייה' מלשון גרירה, ו"גדייה" מלשון חיתוך ונידוי (השוו דניאל ד 11: "גדו אִילָנָא"). גם אם ההסברים הלשוניים המדויקים שנויים במחלוקת, הקשרו של הסיפור מלמד שמדובר בפער שמקורו ברקע אקוסטי. וגם אם איננו יכולים לדעת מה ההגייה המדויקת שרב הוציא מפיו, ב־UR שלו הוא הגה /z/ ("גרייה"), ואילו רב אסי פירש ב־UR שלו את הצליל /d/. הביטוי האקוסטי המדויק של הצליל היה צריך להיות קרוב דיו לכל אחת מהפונמות הללו כך שהן היו יכולות להתחלף בדיבור.

2. שיר השירים רבה ב, ט:

כידוע, שיר השירים הוא טקסט משופע בתמונות רומנטיות וארוטיות. משום כך הוא זכה אצל חז"ל לפרשנות אלגורית שקראה אותו כשיר אהבה בין עם ישראל לבין אלוהיו (אורבך, תשכ"א). באחת הדרשות אנו קוראים:

דומה דודי לצבי. אמר ר' יצחק: אמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא, רבון העולמין, את אומר לנו דיו דיו את לגבן תחילה.

דרשה זו מוקשית משתי סיבות: ראשית, בדבריו של ר' יצחק אין 'עוגן' הקושר אותם לפסוק המצוטט ("דֹמָה דוֹדִי לְצִבִּי"). ושנית, הלשון "דיו דיו" סתומה, כפי שניכר מקשייהם ומהתמודדותם של המעתיקים. ואולם, בכתב יד אחד של הדרשה המקבילה בפסיקתא דרב כהנא אנו קוראים "דיוראטי" במקום "דיו דיו". שאול ליברמן הראה שהלשון "דיוראטי" אינה אלא כיווץ של כפלה יוונית-ארמית: "דיורא" (δεῦρο), "גש הנה!" ("ו"אָתִי" ("בוא!"). את טענתה של כנסת ישראל יש לפרש אפוא במובן הבא: אתה אומר לנו "בוא הנה" (δεῦρο)? "בוא" אתה אלינו תחילה! (ליברמן, תשנ"א: 94–95). פירוש זה מתאשש גם מכך שהוא חושף את תיבת העוגן של הטקסט – המילה העברית "דוֹדִי" בפסוק מתפרשת כאילו היא הצורה היוונית "δεῦρο", ועל צורה זו מושתתת הדרשה. הדמיון הפונטי שבין שתי הצורות מלמד כי הדל"ת הראשונה זוהתה עם הסותם המכתשי הקולי, המיוצג באות δ, אך הדל"ת השנייה זוהתה עם העיצור הרוטי, המיוצג באות ρ. אף כאן אנו עדים לדמיון שבין ד-ד, דמיון שהיה קרוב דיו לצורך החילוף העומד בסיס הדרשה. המצע הפונטי של החילוף מוכח מן המשחק הבינלשוני.

3. הוריית הקורא:

הדוגמה השלישית מופיעה לנו כבר בתוך ספרות ימי הביניים, אולם נראה שנמשכת בה מסורת לשונית קדומה. אך לשם כך עלינו להקדים מילים ספרות. "ספר יצירה" הוא אחד מחיבורי היסוד של עולם הסוד היהודי, חיבור שהפך ברבות השנים לאבן תשתית של הספרות הקבלית. אף על פי שגיבושו המקורי לוט

⁶ בכתב יד של פירוש רבנו חננאל לתלמוד (מן המאה הי"א) הוצע שרב אסי שמע "גררייה" תחת "גרדייה", ונראה שכך היה בתלמוד שלפניו (האורד, 2022: 405, הערה 33). מכל מקום זה עדיין חילוף ד-ד.

בערפל, החיבור היה כבר קנוני בעולם הרבני בראשית המאה העשירית, ועל פי ההשערה מוצאו הראשוני היה בחוגי "שוליים" של העולם היהודי שהיו קרובים לחוגים נוצריים-סוריים שפרחו במאה השביעית לספירה (וייס, 2017). בין השאר מובאים בחיבור כמה ענייני לשון, והוא המקור הקדום ביותר בספרות העברית שמחלק את העיצורים ("האותיות") על פי מקומות החיתוך שלהם בפה ("מוצאות").⁷ וכך דברי הספר:

עשרים ושתים אותיות יסוד... קבועות בפה בחמשה מקומות: א"ח ה"ע, בומ"ף, גיכ"ק, דטלנ"ת, זסצר"ש.

חלוקה זו, שבה הרי"ש נזכרת בין "אותיות השיניים" (השורקות) והדל"ת בין "אותיות הלשון", נשמרה בעיקרה בספרות העוקבת בימי הביניים, שדבקה בשיטת החלוקה שהעמיד ספר יצירה. ואולם, כפי שנראה להלן, חלוקה זו שונתה והותאמה למבטאו של המעתיק בכמה מקומות.

ספר 'הוריית הקורא' הוא חיבור שנועד להדריך את הקוראים במקרא על פי מסורת הקריאה הטברנית. הוא נתחבר במקורו בידי הבלשן הקראי הדגול בן המאה האחת עשרה, אבו אלפרג' הרון אבן אלפרג', לאחר מכן קוצר בידי המחבר "מכיתצר" והתגלגל לאירופה בשני תרגומים עבריים שונים, שאני מכנה "הנוסח הארוך" ו"הנוסח הקצר". בפרק על מוצאי הלשון שבנוסח הארוך אנו מוצאים פירוט דומה לזה שבספר יצירה, אך המפרט המדויק של האותיות משתנה בין כתבי היד השונים:⁸

א: האותיות הם כ"ב והם מתחלקים לחמשה חלקים. החלק האחד א"ח ה"ע, החלק השני גיכ"ק, השלישי דלטנ"ת, הרביעי זסצר"ס, הה' בומ"ף.

ל: האותיות הם עשרים ושתים והם מתחלקים לחמש מחלקות. החלק האחד א"ח ה"ע, והשני גיכ"ק, והשלישי דטרלנ"ת, והרביעי זסש"צ, והחמשי בומ"ף.

מ: האותיות הן שתי ועשרין והן מתחלקין לחמש מחלוקי. החלק הראשון אחהע, והשני גיכר"ק, והשלישי דטלנת, והרביעי זסצש, והחמשי בומ"ף.

בכל אחד משלושת כתבי היד מופיעה האות רי"ש ב"מחלקה" אחרת, כלומר שבעיני המעתיקים מקום החיתוך שלה היה שונה. מאחר שנשתמר לנו המקור הערבי של הטקסט, שבו הרי"ש מופיעה בין אותיות החד (גיכר"ק), אפשר לאשש את מהימנותו של מעתיק מ בנקודה זו. מנגד, המעתיק של כתב יד א, שלא שמר על נוסח המקור, ככל הנראה ביקש להתאים את הניסוח שהיה לפניו – ניסוח שכנראה חשב אותו למושבוש – לזה שבספר יצירה. לפיכך הוא נטל את הרי"ש מקבוצת אותיות החד והשיב אותה למקומה ה"מקורי" בין אותיות השיניים. אבל מעתיקו של כתב יד ל, אי אפשר לתלות את הנוסח שלו לא בהעתקה מהימנה של המקור (שבו הרי"ש מופיעה בין אותיות החד) ולא בנסיון התאמה של הטקסט למקור הקנוני בספר יצירה (שבו הרי"ש מופיעה בין אותיות השיניים). על כורחנו הוא שינה באופן מכוון את הטקסט ושילב את הרי"ש בין אותיות הלשון דווקא: **דטרלנ"ת**. נראה שבעיניו הגייתה של הרי"ש הייתה קרובה

⁷ לשאלת מקורה של פסקה זו, שככל הנראה איננה משתייכת לשכבה הקדומה ביותר של החיבור, ראו היימן, 2004. שמותיהם של מוצאות הלשון (גרון, שפתיים, חד, לשון, שיניים, בהתאמה) הם מאוחרים יותר ואינם אורגניים לחיבור עצמו, אבל הם שימושיים לענייננו.

⁸ כתבי היד מופיעים כולם באפרט חילופי הנוסח אצל בוזי, 1984: 46.

דיה להגיינתם של העיצורים המכתשיים האחרים שבקבוצה – ובהם גם העיצור המיוצג באות דל"ת : [d]. מעשהו המודע של סופר כתב יד ל מקרב בעינינו את הגייתן של הדל"ת ושל הרי"ש, לפחות באוזניו שלו.

4. בבלי פסחים מב ע"ב.⁹

בין רשימה של מאכלים האסורים בפסח מזכירה המשנה במסכת פסחים (ג, א) את 'חומץ הָאָדוּמִי'. בתלמוד הירושלמי מובאת גלוסה ארמית למונח: 'בְּסִימָה דְרֹמְיָה', כלומר החומץ הדרומי. מנגד, בתלמוד הבבלי מובא הסבר אחר לגמרי לשם הזה:

בתחלה [...] לא היה יינם של יהודה מחמיץ [...] ועכשיו אין יינם של אדומיים מחמיץ [...] וקורין אותו חומץ האדומי לקיים מה שנאמר "אֶמְלֶאָה הַחֶרֶבָה" (יחזקאל כו, ב) – אם מלאה זו, חרבה זו; ואם מלאה זו, חרבה זו. רב נחמן בר יצחק אמר מהכא [מכאן]: "וּלְאִם מְלֵאִם יֶאֱמָר" (בראשית כה, כג).

בעוד ההסבר של התלמוד הירושלמי הוא הסבר פשוט וריאלי – החומץ הגיע ממחוזות הדרום, ולכן כונה אדומי – התלמוד הבבלי מעמיד הסבר דרשני שלם שמעמיד דיכוטומיה בין המצב הפוליטי של יהודה לבין זה של ה'אדומיים', כלומר רומא, ותולה אותם בדברי נבואה מקראיים. המחקר התלמודי חשף שהסוגיה הבבלית היא עיבוד והשלמה של המקבילה הירושלמית (וולד, תש"ס: 10–11), ולפיכך נשאלת השאלה כיצד הפך היין ה'דרומי', האדומי, לדמותה הלאומית של רומא הנאבכת ביהודה.

הסבר אפשרי אחד הוא ההסבר הספרותי: במקומות רבים בספרות חז"ל ארץ אדום משמשת מטונימיה לאימפריה הרומית, ולפיכך אפשר שבעוד הסימן הלשוני 'אדום' נשמר בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי, חל מעתק במסומן: אדום עצמה הפכה לאימפריה הרומית. לחלופין, אני מבקש להעלות אפשרות שמא פעל פה גורם פונטי: החומץ ה'דרומי' הפך לחומץ 'רומי'.¹⁰ התנועה הרישית החטופה *dāromi* הייתה עשויה להישמט, אולי בדומה למבטא העברי של ימינו,¹¹ והדל"ת המצומדת לרי"ש הייתה עשויה להיבלע בה או לנשול. אם סברה זו אכן נכונה, גם היא עשויה להעיד על הקרבה הגדולה שבין העיצורים המיוצגים באותיות הללו.

ג. השלכות

להעמדת האפשרות שחילופי דל"ת ורי"ש בספרות העברית (והארמית) הקלסית משלהי העת העתיקה ומראשית ימי הביניים הם חילופים פונטיים ולא רק גרפיים יש שתי השלכות משמעותיות. האחת בנוגע לטיבה הפונטי של הרי"ש, והאחרת בנוגע לדרכי המסירה של הספרות הקדומה.

⁹ דוגמה זו, שהיא ספקולטיבית למדי, לא נכללה במאמרי הנזכר (האורד, 2022), אך נכללה במצגת של הרצאתי. נתעוררתי אליה בעקבי דברים של פרופ' ישי רוזןצבי, ואני מודה לו עליהם ועל הרשות להביא מדבריו.

¹⁰ אפשר אומנם להעלות גם סברה של מטא-אנליזה: חומץ "דרומי" נתפרש ד' + רומי, של רומי, כדרכה של תווית הרמז הארמית. אבל מלבד העובדה שחייבים להניח שפעל חיטוף (שהרי תנועת היסוד של השווא בדל"ת של "דרומי" היא /a/ ואילו תנועת היסוד של תווית הרמז היא /i/), קשה להאמין שלקסמה המופיעה בצירוף ("חומץ דרומי") שלשונו, שתחבירו ושהמסגרת הספרותית הכוללת שלו עבריים מובהקים תיקרא פתאום בתחביר ארמי מובהק.

¹¹ העיצור הרוטי רי"ש, שנהגה ככל הנראה [ɾ], סונורי יותר מאשר [d], ולפיכך ההברה [dro], לאחר הנשילה המשוערת של התנועה, מקיימת את עקרון sonority scale sequencing.

מקורות שונים מעידים שבטבריה נהגו שתי הגיות שונות של רי"ש. בספר יצירה שהזכרתי לעיל מופיע ציון של שבע אותיות 'כפולות', האותיות **בגדכפר"ת**, שנהגות כל אחת בשני אופנים: 'רד' ו'קשה'. ההגייה הכפולה של הרי"ש, שאינה נהגת בימינו, מאוששת גם משלל מקורות נוספים בשלהי האלף הראשון. אבל חוקרי הלשון התקשו באפיון המדויק של הרי"שים הללו, שכן המקורות השונים המדווחים עליה סותרים זה את זה. עמדה אחת מקובלת במחקר, היא העמדה של גיפרי כאן, הקובעת שהרי"ש ה'רגילה' נהגתה [ɹ], ואילו בסביבה של עיצורים מכתשיים חלה הידמות חלקית כך שהעיצור הרוטי מומש [ɹ] (כאן, 1995: 75–76; 2020: 223–224). מנגד, עמדתו של אהרן דותן סוברת שהרי"ש ה'רגילה' נהגתה [ɹ], ואילו בסביבה של עיצורים מכתשיים חלה היבדלות, כך שהרי"ש נחתכה כעיצור וילוני או ענבלי (ולעניינו: [ɹ] (דותן, תשע"ז: 296). לשתי העמדות הללו – ההפוכות זו מזו – יש כמובן תימוכין מניתוח ספרותי של המקורות השונים המדברים בעניין ומהערכה של טיבם, ולשתייהן גם היגיון בלשני הנטוע בתהליכי הגה מקובלים (הידמות והיבדלות).

הדעת נותנת שחילוף פונטי של העיצור הרוטי עם [d] יקרה כאשר זהו עיצור הממומש גם הוא בחיתוך מכתשי, ולפיכך חילופי [d] ~ [ɹ] סבירים יותר מאשר חילופי [d] ~ [ɹ]. מן המקורות שלפנינו נראה שחילופים אלה קורים **שלא** בסביבה ה"מיוחדת" בסמוך לעיצורים מכתשיים, וזאת כדעתו של דותן (תשע"ז). מנגד, גם לא מצאנו חילופים אופייניים לסביבה מיוחדת זו בין [ɹ] לבין עיצורים וילוניים או ענבליים, דבר שהיה עשוי לאשש את אחת העמדות מן הצד השני (האורד, 2022: 412–413). כהשערה זהירה אפשר שהרי"ש ה'רגילה' בטבריה נהגתה כסותם מכתשי, אולם אין ראיות חותכות לעניין.

ההשלכה השנייה נוגעת לשאלת מסירתה של ספרות עתיקה ולטיבם העקרוני של חילופי דל"ת ורי"ש. אחד הקריטריונים שהעמידו מבקרי הנוסח היה כאמור הסיווג בין חילופים גרפיים לפונטיים: הראשונים מעידים על מסירה כתובה והאחרונים על מסירה בעל פה. כך למשל בשאלת כתיבתה של המשנה בימי האמוראים (המאות 3–5 לספירה, לערך) ביקש יעקב נחום אפשטיין לקבוע שהמשנה אכן עמדה לפני האמוראים כטופס כתוב, וסמך את דבריו על שורה של חילופים גרפיים בין נוסח המשנה שלנו לנוסח המשנה ששימש את האמוראים (אפשטיין, תשס"א: 705–706). במחקר יסודי ומקיף יצא זוסמן (תשס"ה: 368) להפריך את הקביעה הזאת ולטעון שהמשנה נמסרה בעל פה כל ימי האמוראים, ואגב כך הראה שאותם חילופים גרפיים שהצביע עליהם אפשטיין, ניתנים להסבר גם כחילופים פונטיים. ואולם זוסמן הזכיר שלושה מקרים שאינם מתבארים כך: "סכי שמש"/"סני שמש"; "שדה כוכין"/"שדה בוכין"; ו"צוערי"/"סועדי", דבר המקשה על שיטתו. אומנם, לשניים הראשונים הוצעו פתרונות בדרכים שונות,¹² ואילו החילוף האחרון נותר בקביעתו "וע[דיין] צ[ריך] ע[נון]".¹³ סוף דבר, זוהי התמנית היחידה שעדיין מקשה על התאוריה של זוסמן שהמשנה לא הייתה קיימת כטופס כתוב בימי האמוראים. אך אם נקבל

¹² הצורה **סני** נתבארה כנראה כתיקון מכוון של **סכי** (אלבק, 1923: 148, הערה 1) ו"שדה כוכין" הוצע כנוסח תלמודי חלופי ל"שדה בוכין" (רוזנטל, תשנ"ג: 493–499).

¹³ אומנם, מצד הניסוח צירף זוסמן לחילוף "סכיי"/"סני" גם את "צוערי"/"סועדי" והעיר על שתייהן ש"ע[דיין] צ[ריך] ע[נון]", אבל הצעות הפתרון שהפנה אליהן עוסקות רק במקרה הראשון. החילוף **צ-ס** הוא כנראה חילוף פונטי המייצג ערעור של נחציות (ראו מור, תשע"ו: 105–106). עניינם של אפשטיין ושל זוסמן הוא כמובן בחילוף **ד-ר**.

את **האפשרות** שדל"ת ורי"ש עשויות להתחלף באופן פונטי, כפי שהצעתי כאן, ייפתר הקושי: גם החילוף "צוערי"/"סועדי" אינו מחייב להניח טקסט כתוב, ויכול להיות שהצורות התגלגלו מאחת לשנייה בתהליך של מסירה אורלית, על פה. ובכך התאוריה של זוסמן מתקיימת.

כמובן, אין להכחיש את קיומם של חילופים גרפיים בין דל"ת ורי"ש, תהליך שהוא רגיל לחלוטין ומתועד במקומות רבים. אבל העובדה שהחילופים **עשויים** להיות פונטיים מעוררת אותנו למשנה זהירות כאשר מסתמכים עליהם כדי לקבוע את תהליך מסירתו של טקסט או את השלב שבו הועלה על הכתב.

רשימת מקורות

- אורבך (תשכ"א) א"א אורבך, דרשות חז"ל ופירושי אוריגינס לשיר השירים והוויכוח היהודי-נוצרי, **תרביץ** ל: 170–148
- אלבק (1923) C. Albeck, **Untersuchungen über die Redaktion der Mischna**, Berlin: Schwetschke.
- אפשטיין (תשס"א) י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים: מאגנס.
- בוזי (1984) G. Busi, **Horayat Ha-Qore: una grammatica ebraica del secolo XI**, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- ברודי (1992) י' ברודי, **לתולדות נוסח השאליות**, ניו יורק: האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות.
- דותן (תשע"ז) א' דותן, ההגייה הכפולה של רי"ש, **מחקרים בלשון יז-יח**: 300–251.
- האורד (2022) J. Howard, Phonetic Variance of /d/ and /r/ in Hebrew in Late Antiquity, **Journal of Semitic Studies** 67: 395–415
- היימן (2004) A. P. Hayman, **Sefer Yešira: Edition, Translation and Text-Critical Commentary**, Tübingen: Mohr Siebeck.
- וולד (תש"ס) ש"י וולד, **תלמוד בבלי מסכת פסחים פרק אלו עוברין: מהזורה מדעית וביאור מקיף**, ניו יורק וירושלים: בית המדרש לרבנים באמריקה
- וייס (2017) T. Weiss, **Sefer Yešira and Its Contexts**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- זוסמן (תשס"ה) י' זוסמן, 'תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד, **מחקרי תלמוד** ג: 384–209
- טימפנרו (2005) S. Timpanaro, **The Genesis of Lachmann's Method**, Chicago and London: University of Chicago Press.
- כאן (1995) G. Khan, The Pronunciation of *reš* in the Tiberian Tradition of Biblical Hebrew, **Hebrew Union College Annual** 66: 67–80

- G. Khan, **The Tiberian Pronunciation Tradition of Biblical Hebrew, Volume I**, Cambridge: Open Book. כאן (2020)
- ש' ליברמן, **מחקרים בתורת ארץ-ישראל**, ירושלים: מאגנס. ליברמן (תשנ"א)
- P. Maas, **Textual Criticism**, Oxford: Oxford University Press. מאס (1958)
- א' מור, **עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא**, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית. מור (תשע"ו)
- A. Murtonen, **Hebrew in its West Semitic Setting: A Comparative Study of Non-Masoretic Hebrew Dialects and Traditions, Part II: Phonetics and Phonology, Part III: Morphosyntax**, Leiden: Brill. מורטון (1990)
- M. Sokoloff, **A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods²**, Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press. סוקולוף (2017)
- א"ש רוזנטל, תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי, **תרביץ** נז: 36–1 רוזנטל (תש"ן)
- ד' רוזנטל, "חקל דמא" – "שדה בוכין", **מחקרי תלמוד** ב: 516–490 רוזנטל (תשנ"ג)

על הקשר בין שלילה, סקלריות ומעורבות: מקרה מבחן¹

1. מבוא

עבודות רבות בתחום חקר השיח חושפות כיצד שפות מספקות לדוברים אמצעים לשוניים למימוש מגוון פעולות חברתיות. כך למשל, מחקרים שבחנו מבעי שלילה הדגימו את האופן שבו מבעים כאלה מבנים את הבסיס המשותף (common ground) באינטראקציה על ידי דחיית טיעוני-נגד (אפשריים) של נמענים (גבעון, 2018; דפרמן, 2014). בשנים האחרונות עבודות בתחום הטיפולוגיה הפרגמטית אף הראו כיצד שפות שונות עשויות לעצב באופן מובחן את המימוש של פעולה חברתית מסוימת (סידנל ואנפילד, 2012). בהתאם לכך, המאמר הנוכחי בוחן תבנית שלילה שטרם תועדה בספרות המחקר – התבנית (צ"ש/פסוקית) + לא תגיד/יו + צ"ש/פסוקית (להלן לא תגיד). בניגוד לתבניות שלילה מוכרות, הכוללות סמני שלילה ורכיבים בטווח השלילה (scope), לתבנית לא תגיד יש תצורה מורפו-סינטקטית ייחודית. תבנית זו כוללת רכיב או פסוקית חיוביים ופועל האמירה להגיד בנטיית התחיליות בגוף שני תחת הטווח של סמן השלילה לא. מבחינה תחבירית, התבנית בעלת תכונות של מבע רוטיני, לדוגמה ההיעדר האפשרי של כינוי השעבוד ש- לאחר פועל האמירה. מבחינה סמנטית, התבנית בשלמותה מתפרשת כסמן שלילה, כפי שמודגם ב-(1).²

- (1) א. את יודעת, סיפר בנימה של גאווה, צבי ינאי ראיין אותי לפני המון המון שנים. אני הייתי אז עובד סוציאלי, לא תגיד מנהל.
 ב. מה שהלך במוצ"ש התעלה מעל ההיסטריה והיה מבחינתי ביונד אני קומפרהנשן. לא תגידו איזה מוצרים מדהימים.

ההיקריות ב-(1) ממחישות שהתבנית לא תגיד עשויה להנגיד רכיבים שקולים פונקציונלית (1א) או להציג פסוקיות כטיעוני-נגד (1ב). מבחינה זו, התבנית דומה לתבניות שלילה אחרות בעברית – תבנית השלילה הניגודית והתבנית זה לא ש- (בר, 2009; זוסמן, 2013; שור, 2019).³ בהינתן שתצורות תחביריות שונות לרוב מביעות משמעויות שונות (גולדברג, 1995: 67), עולות שתי השאלות האלה:

- (i) האם התבנית לא תגיד מקושרת למאפיינים שיחיים מסוימים?
 (ii) האם התצורה הייחודית של התבנית מעצבת באופן שונה את הפעולה הכללית של שלילה?

על מנת לענות על שאלות אלה מאמר זה נוקט גישה מבוססת-שימוש (קמר וברלו, 2000). מכיוון שגישה זו מעגנת יחידות של שפה באינטראקציה, היא מתאימה במיוחד לחקר מאפייני השיח של התבנית לא תגיד וההשפעה של ההקשר הסינטקטי על הפונקציות הפרגמטיות שלה.

כפי שיוצג בהרחבה בהמשך על בסיס ניתוחים כמותניים ואיכותניים, התבנית לא תגיד דוחה הנחות אפשריות של נמענים, בדומה לתבניות שלילה אחרות. עם זאת, היא מוגבלת במאפייני השיח שלה – התבנית מקושרת במובהק לסקלריות ולסוגי טקסטים מסוימים. כפי שיודגם בסעיפים הבאים, דפוס שיח זה תורם לפונקציית ההעצמה של התבנית באמצעות הבניית 'סדר הצדקה'.

¹ לגרסה מורחבת של מאמר זה ראו קוזאי, 2022.

² כל הדוגמאות במאמר לקוחות מהקורפוס HeTenTen (ראו סעיף 3).

³ כיוון שמאמר זה מתמקד בתבנית לא תגיד, אין התייחסות מיוחדת לווריאציות השונות של תבנית השלילה הניגודית בעברית. להרחבה על תבנית זו ראו ענבר, בדפוס.

במסגרת הבניה זו דוברים דוחים ערך קיצון שעשוי להחליש את הערכתם את המצב הנידון וממקמים את חוויותיהם האישיות מתחת לערך קיצון זה. באופן זה דוברים מעצימים את עמדתם ומגבירים את הסיכוי שעמדתם תתקבל. כפי שיוצג בהמשך, פונקצייה כללית זו מעוצבת באופן ייחודי על ידי תצורת התבנית באמצעות עירור ההערכות הפנימיות של הנמענים, כלומר עידוד מעורבות (טנן, 1989). מחקר זה בוחן אפוא פן של שלילה שכמעט אינו נחקר בספרות הדנה בשלילה – האופן שבו דוברים עשויים להשתמש בתבנית שלילה על מנת להשיג מעורבות של משתתפי השיח.

2. פונקציות השיח של תבניות שלילה בעברית

סעיף זה מספק רקע באשר לשתי תבניות שלילה בעברית המתאימות במיוחד לדיון בתבנית **לא תגיד** – תבנית השלילה הניגודית והתבנית **זה לא ש-**. ההתמקדות בסעיף זה היא בפונקציות השיח של שתי התבניות על בסיס מחקרים קודמים (זוסמן, 2013; שור, 2019) בשל האוריינטציה הפרגמטית של המאמר הנוכחי.

תבנית השלילה הניגודית, המודגמת ב-(2), מנגידה רכיבים המביעים חיוב ושלילה. רכיבים אלה שקולים דקדוקית באמצעות סמן השלילה **לא**.

(2) אם המבצע מסובך – זה לא אטרקטיבי באמת. המבצע הוא **לצרכן**, **לא לספק**.

כפי שטוען שור (2019: 599–600), תבנית השלילה הניגודית שוללת רכיבים ולרוב היא משמשת דוברים לדחיית טענות נגישות בשיח ולאיתות על החלפתן בחלופה (אלטרנטיבה).

בניגוד לתבנית זו, התבנית **זה לא ש-** שוללת פסוקיות, והיא עשויה להנגיד רכיבים חיוביים ושליליים, כפי שמודגם ב-(3).

- (3) א. מחפשי עבודה חושבים שאם אנחנו נסנן אותם, בחברת השמה אחרת הם לא יסוננו, אבל חברות השמה לא קובעות את דרישות המשרה. **זה לא שהחברה אומרת לחברה הזאת אני אתן דרישות כאלו ולחברה אחרת דרישות פחות נוקשות.**
 ב. - את יכולה להסביר לי למה אין טיול?
 - **זה לא שאין טיול, אנחנו בסך הכול דוחים את היציאה ביום.**

לפי זוסמן (2013: 86–83), התבנית **זה לא ש-** משמשת דוברים להפרכת טיעוני-נגד (א3) או טענות שהוזכרו קודם לכן בשיח (ב3).

כפי שיוצג בהמשך, התבנית **לא תגיד** שוללת הן רכיבים הן פסוקיות. היא עשויה להופיע בהקשרים המביעים ניגוד (א4), והיא משמשת לדחיית הנחות אפשריות של נמענים (ב4). מבחינה זו, היא מפגינה תכונות תחביריות דומות לשתי תבניות השלילה – תבנית השלילה הניגודית והתבנית **זה לא ש-**.

- (4) א. **לא תגידו** זו איזו כותרת קטנה, זה הכותרת הראשית.
 ב. כשכבר אפשרנו לו לזחול במעברים, מייד העירו לנו שזה אסור. למה? ככה. **ולא תגידו שעברו בדיוק עם העגלות.** כך יצא שביליתי שעתיים בצעידה במטוס.

לאור דמיון זה, הסעיפים הבאים בוחנים את דפוס השיח של התבנית ואת הפונקציות הפרגמטיות שלה על מנת להסביר את המוטיבציה לשימוש בתבנית זו על פני מבני שלילה אחרים. תיאור הקורפוס ששימש לבחינה זו ופירוט השיטה של המחקר מוצגים בסעיף 3.

3. קורפוס ושיטה

הניתוחים הכמותניים והאיכותניים במחקר זה מסתמכים על מידע שחולץ מהקורפוס HeTenTen (אדלר, 2007). הקורפוס מכיל כמיליארד תמניות שנקצרו ב-2014 ממקורות שונים ברשת (בלוגים, פורומים, אתרי ספרות, אתרי חדשות וכו'). התמניות בקורפוס מתויגות מורפולוגית, ובזכות מנוע החיפוש SketchEngine ניתן לבצע סוגים שונים של חיפושים (קילגריף ושות', 2014). על מנת לבחון את השימוש בתבנית **לא תגיז**, תמניות של מבנה זה ושל מבני שלילה דומים חולצו מהקורפוס לפי שורות החיפוש האלה:

- (i) [לא תגיז/י/ו] + [ש"ע/פועל/כינוי גוף]
- (ii) [לא] + [ש"ע/פועל/כינוי גוף]
- (iii) [זה לא] + [ש"ע/פועל/כינוי גוף]

ההגבלה לחלקי דיבר מסוימים בשורות החיפוש נובעת מכך שהחיפוש מניב תוצאות של שימושים מילוליים לצד שימושים לא מילוליים. לפיכך, הגבלת החיפוש מאפשרת גישה למספר גדול של היקריות שניתן לעבור עליהן ידנית בעת איתור תבנית השלילה **לא תגיז** על פני הצירוף הלקסיקלי.

טבלה 1 מציגה את כמות התמניות של כל רצף חיפוש בקורפוס, את השכיחות היחסית שלו ואת כמות התמניות הרלוונטיות, כלומר כמות התמניות ששימשו בניתוחים הכמותניים והאיכותניים.

טבלה 1. מספר ההיקריות, השכיחות וכמות התמניות הרלוונטיות עבור כל תבנית בקורפוס

תמניות רלוונטיות	שכיחות (למיליון מילה)	תמניות לרצף	שורת חיפוש
62	0.6	627	לא תגיז + ש"ע/פועל/כינוי גוף
62	5555.85	6,008,068	לא + ש"ע/פועל/כינוי גוף
62	291.39	315,109	זה לא + ש"ע/פועל/כינוי גוף

כפי שטבלה 1 חושפת, התבנית **לא תגיז** היא התבנית הנפוצה פחות מבין תבניות השלילה שנבדקו בקורפוס. מסיבה זו כל 627 ההיקריות של רצף החיפוש הכולל את המילים **לא תגיז** נבדקו על מנת לאתר היקריות אשר בהן תכונות דקדוקיות האופייניות לתבנית שלילה, כפי שהוצג בסעיף 2. שימושים מילוליים שהחיפוש הניב לא נכללו בניתוח. באמצעות בדיקה זו אותרו 62 היקריות של תבנית השלילה **לא תגיז**. על מנת לשמור על איזון נותחו 62 ההיקריות הראשונות שהניבו שתי שורות החיפוש האחרות. יש לציין שהיקריות שלא הציגו מאפיינים של תבנית השלילה הניגודית, למשל הנגדה בין רכיבים שקולים פונקציונלית, לא נכללו בניתוח.

לאחר חילוץ ההיקריות המתאימות מהקורפוס, כל תמנית קודדה בהתאם לחמישה משתנים לצורך הניתוח הכמותני. טבלה 2 מציגה את שם המשתנה, אופן הקידוד וערכי המשתנה.

טבלה 2. פירוט המשתנים ששימשו לניתוח הכמותני במחקר

משתנה מיקום	אופן קידוד	ערכים
	מיקום הרכיב השלילי ביחס לרכיב החיובי	ראשון, שני, יחיד
סטטוס מידע	אזכור התוכן ברכיב השלילה בארבעת המשפטים הקודמים ל ⁴	מידע ישן, מידע חדש
יחס סמנטי	היחס הלקסיקלי בין הרכיב השלילי לרכיב החיובי	אנטונים, היפונים, קו-היפונים, יחיד
סקלריות	התייחסות למושגים מדורגים או בדידים	סקלרי, לא סקלרי
סוג טקסט	הופעה של כינויי גוף ראשון ו/או כינויי גוף שני ונוכחות של קול שני בפסקה שבה מופיעה התמנית	טקסט אינפורמטיבי, סיפור אישי, דיון

יש לציין כי המשתנים המוצגים בטבלה 2 נבחרו מכיוון שבמחקרים קודמים (סילבנויטן, 2013, 2018, 2020; שוונטר, 2003) מרביתם נמצאו כגורמים העשויים להשפיע על בחירה של דוברים בתבניות שלילה. המשתנה **סקלריות** הוסף לקידוד במהלך המחקר עקב ההבחנה שישנן תבניות המופיעות בהקשרים סקלריים.

חמשת המשתנים המפורטים לעיל שימשו בסיס לניתוח הכמותני שבדק אם התבנית **לא תגייד** מקושרת למאפייני שיח מסוימים. על סמך הנתונים של ניתוח זה מוצגים דפוס השיח והפונקציות הפרגמטיות של התבנית בסעיף 4. תיאור זה וכן תוצאות הניתוח האיכותני של אפשרות ההפרדה הדקדוקית של התבנית (analyzability), הקומפוזיציונליות שלה והיבט ההבניה של התבנית (construal) מבססים את הדיון בשימוש בתבנית **לא תגייד** כאסטרטגיית מעורבות.

כפי שטבלה 1 מבהירה, התבנית **לא תגייד** אינה תבנית נפוצה במיוחד בשפה העברית. עם זאת, כפי שטוען קפל (2006), הגבלת המחקר למבנים נפוצים של שלילה עשויה להוביל לתפיסה צרה על אודות האופן שבו פועלת שלילה.

4. השימוש בתבנית 'לא תגייד' בעברית בת-ימינו

סעיף זה בוחן את אופן השימוש בתבנית **לא תגייד** בעברית בת-ימינו. תת-סעיף 4.1 עוסק בשאלת המחקר הראשונה – האם התבנית מקושרת למאפייני שיח מסוימים? הבחינה נעשית על ידי השוואה כמותנית של התבנית **לא תגייד**, תבנית השלילה הניגודית והתבנית **זה לא ש-**. השוואה זו חלה על משתנים של מיקום (4.1.1), סטטוס מידע (4.1.2), יחס סמנטי (4.1.3), סקלריות (4.1.4) וסוג טקסט (4.1.5). על סמך ניתוח זה דפוס השיח הייחודי של התבנית והפונקציות הפרגמטיות שלה נידונים בתת-סעיף 4.2. על מנת לענות על שאלת המחקר השנייה – האם התצורה הייחודית של התבנית מעצבת באופן שונה את הפעולה הכללית של שלילה? תת-סעיף 4.3 עוסק באפשרות ההפרדה הדקדוקית של התבנית, הקומפוזיציונליות שלה והיבט ההבניה של התבנית. על פי ניתוח זה מוצע שהתבנית **לא תגייד** משמשת בעברית בת-ימינו אסטרטגיית מעורבות אשר עשויה להניע הערכות פנימיות של נמענים באשר לנושא הנידון בשיח (טנן, 1989).

⁴ אופן קידוד זה נסמך על הרציונל המוצג במחקרו של סילבנויטן (2018).

4.1. השוואה בין תבניות שלילה

תת-סעיף זה מתמקד בשימוש של התבנית **לא תגייד** לאור הדמיון הפונקציונלי שלה לתבניות שלילה אחרות (ראו סעיף 2 לעיל). על סמך עקרון אי-הנרדפות (גולדברג, 1995: 67), שעל פיו תבניות בעלות תצורות תחביריות שונות הן גם בעלות משמעויות שונות, השערת המחקר היא שהתבנית מקושרת למאפיינים הקשריים מסוימים המקנים לה דפוס שיח ייחודי באשר לתבניות שלילה דומות. כאמור, תת-סעיף זה עוסק בהשוואה כמותנית, לכן יש לציין את מקום הסטטיסטיקה במחקר. מאחר שספירת התאים במרבית המשתנים שנבדקו שווה ל-5 או פחותה מכך, לא התאפשרה עריכת ניתוחים סטטיסטיים בארבעה משתנים מתוך החמישה. על מנת להבטיח את מהימנות המחקר, ההשוואה המוצגת מטה קובעת אם התבנית **לא תגייד** מקושרת למאפייני שיח מסוימים על בסיס נטייה מכרעת (4.1.4) או הבדל סטטיסטי מובהק (4.1.5).

4.1.1. מיקום

כפי שצוין בסעיף 3, כל התמניות במחקר סווגו לערכים של מיקום ראשון (א5), מיקום שני (ב5) או יחיד (ג5).

- א. **ולא תגיידו זוג או שניים**, אלא מספר לא מבוטל של אנשים.
- ב. זו מכונית עממית שנמכרה בכמויות גדולות, **ולא יצירה נדירה**.
- ג. **זה לא שאסור** להתבדח, אבל לא בכל מקום.

טבלה 3 מציגה את התפלגות התמניות לפי סוג תבנית ומיקומה (במבע?).

טבלה 3. התפלגות התמניות של תבניות השלילה במחקר לפי סוג תבנית וסוג מיקום

סה"כ	יחיד	מיקום שני	מיקום ראשון	
62 (100%)	5 (8%)	20 (32%)	37 (60%)	התבנית לא תגייד
62 (100%)	-	49 (79%)	13 (21%)	תבנית שלילה ניגודית
62 (100%)	10 (16%)	-	52 (84%)	התבנית זה לא ש-

כפי שממחישה טבלה 3, התבנית **לא תגייד** אינה מתבניות השלילה האחרות שנבדקו. לכן מאפיין זה אינו נחשב במחקר הנוכחי כגורם מבדיל בין התבנית **לא תגייד** לתבניות שלילה דומות.

4.1.2. סטטוס מידע

המשתנה של סטטוס מידע חל על סוג המידע המופיע ברכיב הנשלל: מידע חדש (א6) או מידע ישן (ב6).

- א. למעוניינים ניתן לשכור עגלות. מדובר בעגלות חדשות, **לא יד שנייה**.
- ב. **זה לא קסים**, זה כלי. **זה לא שאותן** קופות יודעות לעשות **קסמים**.

טבלה 4 מציגה את התפלגות התמניות לפי סוג תבנית וסוג מידע.

טבלה 4. התפלגות התמניות של תבניות השלילה במחקר לפי סוג תבנית וסוג מידע

סה"כ	ישן	חדש	
62 (100%)	2 (3%)	60 (97%)	התבנית לא תגייד
62 (100%)	14 (23%)	48 (77%)	תבנית שלילה ניגודית
62 (100%)	8 (13%)	54 (87%)	התבנית זה לא ש-

בדומה למשתנה של מיקום הנתונים בטבלה 4 מצביעים על כך שהתבנית **לא תגייד** אינה נבדלת באופן מכריע משאר תבניות השלילה שנבחנו באשר לסוג המידע ברכיב הנשלל.

4.1.3. יחס סמנטי

נוסף על סוג מידע ומיקום, התמניות במחקר סווגו גם בהתאם לטיב היחס הסמנטי בין התוכן ברכיב הנשלל לבין התוכן ברכיב החיובי. נמצאו שלושה סוגים של יחס סמנטי: אנטונימיה (א7), קו-היפונימיה (ב7) והיפונימיה (ג7). היקריות שלא כללו רכיב חיובי סווגו תחת הערך **יחיד**.

- א. כשהם היו **בריאים**, לא כשהם היו **חולים**.
- ב. **לא תגייד** חור **מיקרוסקופי**, חור **בגודל של מטבע**.
- ג. בעזרת שחקנים **מוכחים**, אבל **לא** כאלה **ששייכים לרמות הגבוהות**.

טבלה 5 מציגה את התפלגות התמניות (ללא אלו שסווגו **כיחיד**) לפי סוג תבנית וסוג יחס סמנטי.

טבלה 5. התפלגות התמניות של תבניות השלילה במחקר לפי סוג תבנית וסוג יחס סמנטי

סה"כ	היפונימיה	קו-היפונימיה	אנטונימיה	
57 (100%)	-	54 (95%)	3 (5%)	התבנית לא תגייד
62 (100%)	4 (6%)	55 (89%)	3 (5%)	תבנית שלילה ניגודית
52 (100%)	-	50 (96%)	2 (4%)	התבנית זה לא ש-

כפי שמוצג בטבלה 5, כל התבניות שנבדקו במחקר נוטות לקשר בין רכיבים המכוננים יחס של קו-היפונימיה. במילים אחרות, גם משתנה זה לא נמצא כגורם מבדיל בין התבנית **לא תגייד** לשאר תבניות השלילה. תתי-הסעיפים הבאים מציגים ממצאים שונים.

4.1.4. סקלריות

המשתנה של סקלריות מאזכר את ההתייחסות של התמניות במחקר למושגים רציפים או בדידים. כלומר, הרכיב הנשלל והרכיב החיובי עשויים להוות ערכים רציפים או בדידים בקטגוריה המעוררת בשיח. על כן ההיקריות של שלוש התבניות עשויות להיות סקלריות (א8) או לא סקלריות (ב8).

- א. **ולא תגיידו** ששתיטי בטירוף אספרסואים **בשרשרת**, רק **שתי** כוסות נס קפה ביום.
- ב. פינות אוכל משמשות אותנו **לאכילה**, **לא לניהול חשבונות**.

טבלה 6 מציגה את התפלגות התמניות שסווגו כמכוננות יחס קו-היפונימיה לפי סוג תבנית וסקלריות.

טבלה 6. התפלגות התמניות של תבניות השלילה במחקר לפי סוג תבנית וסקלריות

סקלרי	לא סקלרי	סה"כ
50 (93%)	4 (7%)	54 (100%)
11 (20%)	44 (80%)	55 (100%)
16 (32%)	34 (68%)	50 (100%)

בשונה מהמשתנים שנבחנו לעיל, הנתונים בטבלה 6 מראים שהתבנית **לא תגייד** מקושרת באופן מכריע עם דפוס סקלרי - 93% מההיקריות שלה מכוננות יחס בין ערכים רציפים בניגוד לשאר תבניות השלילה. תת-הסעיף הבא שופך אור נוסף על השימוש בתבנית על ידי בחינת סוג הטקסט שבו היא נוטה להופיע.

4.1.5. סוג טקסט

כפי שצוין בסעיף 3, התמניות במחקר סווגו לשלושה סוגי טקסטים: טקסטים אינפורמטיביים (א9), סיפורים אישיים (ב9) ודיונים (ג9).

- א. רוב ההצלחות בתרומת מח-עצם משויכות לתרומות שנעשו לקרוב משפחה, **לא** לילד התורם.
- ב. ומה **אני** כבר מחפשת? מידה 48, **לא תגיידו** מידה 60 שאף אחד לא מייצר.
- ג. **אני** מסכים **איתך**. זה **לא** שאין עלילה במשחק, פשוט שהחוויה נחותה.

טבלה 7 מציגה את התפלגות התמניות לפי סוג תבנית וסוג טקסט. במבחן חי בריבוע ($\chi^2(4)$) נמצא הבדל מובהק בשימוש של התבנית **לא תגייד** בסיפורים אישיים ובדיונים בהשוואה לתבניות השלילה האחרות.

טבלה 7. התפלגות התמניות של תבניות השלילה במחקר לפי סוג תבנית וסוג טקסט

אינפורמטיבי	סיפור אישי	דיון	סה"כ
6 (10%)	33 (53%)	23 (37%)	62 (100%)
42 (68%)	7 (11%)	13 (21%)	62 (100%)
31 (50%)	14 (23%)	17 (27%)	62 (100%)

אם כן, בהתאם לנתונים, התבנית **לא תגייד** נוטה להופיע יותר בסיפורים אישיים ובדיונים בהשוואה לתבניות שלילה דומות. עיון בהיקריות בקורפוס חושף שכותבים נוטים להשתמש בתבנית בסוגי טקסטים אלה כאשר הם דנים בנושאים ובעמדות טעונים רגשית. קביעה זו נתמכת בהופעתה של התבנית בהקשרים של ניגוד-ציפיות (איכנבלד, 2012). אמצעים לשוניים כגון תוארי פועל (א10), שאלות ספח (ב10), פעלים (ג10) וכן אמצעים פְּרָה-לשוניים, כגון סימני קריאה (ד10) העשויים להצביע על הבעת הפתעה.

(10)

- א. **פתאום** הם שלפו את הדבר הזה [...] אני בדקתי עם הרמטכ"ל, **לא תגייד** שבדקתי עם סמל.
- ב. שים לב שמאז שמייק מעורב [...] [כבר שני מבצעים, כן? **לא תגייד** פעם אחת].
- ג. **מדהימה אותי** השטחיות של האנשים שיושבים שם. **ולא תגיידו** אוסף של אהבלים.

ד. גם נפשית הדבר הזה מתסכל. כמות המידע שמשנתה בעניין של דקות, **לא תגידו** שעות!

סעיף 4.2 דן ביתר פירוט בדפוס השיח של התבנית, קרי הופעתה בהקשרים סקלריים ובסיפורים אישיים ובדיונים. באמצעות ניתוח איכותני של היקרויות התבנית נידונה התרומה של דפוס זה לפונקצייה הפרגמטית של התבנית – העצמה של עמדת הכותב והגברת התוקף שלה באמצעות הבניית 'סדר הצדקה'.

4.2. דפוס השיח של התבנית **לא תגידו** והפונקציות הפרגמטיות שלה

הניתוח הכמותני שהוצג לעיל חשף כי שלוש תבניות השלילה – התבנית **לא תגידו**, תבנית השלילה הניגודית והתבנית **זה לא ש-** – חולקות מאפיינים מסוימים. כולן עשויות להציג הן מידע חדש הן מידע ישן, שלושתן נוטות לקשר בין רכיבים הנמצאים ביחס של קו-היפונימיה והן גם מופיעות במספר סוגי טקסטים. עיון איכותני בהיקרויות התבנית **לא תגידו** מגלה שהתבנית מגשימה פעולות שיח שמתבצעות גם באמצעות תבניות השלילה האחרות. פעולות אלו נוגעות בעיקר לדחיית הנחות אפשריות של נמענים והפרכת טיעוני-נגד. הבה נבחן, למשל, את התפקוד של התבנית **לא תגידו** בדוגמה (11).

(11) ניסינו דיקור – לא עזר. ניסינו הומאופתיה – לא עזר. **לא תגידו** שהלכנו למטפלים שסיימו אתמול את הלימודים, הלכנו למטפלים טובים ומנוסים, אז אולי עכשיו הדבר הנכון הוא לנסות את הרפואה המערבית.

הכותבת בדוגמה (11) היא בלוגרית שתומכת ברפואה אלטרנטיבית. בקטע לעיל היא מספרת לנמענים על הבעיות הבריאותיות של בנה ועל אי-ההצלחה של טיפולים אלטרנטיביים בריפוי בעיות אלה. בנקודה זו היא דוחה את טענת הנגד האפשרית שהיא לקחה את בנה למטפלים חסרי ניסיון מעשי ומנגידה פרופוזיציה זו לקביעה שהמטפלים של בנה היו מנוסים, באמצעות התבנית **לא תגידו**. מבחינה זו, הדוברת מפריכה הנחה אפשרית של קוראי הבלוג אשר עשויה לא לתמוך במסקנתה הסופית לנסות טיפולים של הרפואה המערבית.

עם זאת, עיון מדוקדק יותר בהיקרויות התבנית **לא תגידו** חושף שהתבנית עשויה לשמש גם להעצמה באמצעות הנגדת ערכים סקלריים. טענה זו מומחשת בדוגמה (12).

(12) יצאתי עם בחור אחד רק שבוע אבל ממש נדלקתי. אחרי כמה דייטים הוא אמר לי פתאום שהוא רוצה להתרכז בלימודים. הבחור לומד חינוך, כן? **לא תגידו** פיזיקה גרעינית. הייתי בדיכאון. בחיים לא שברו לי ככה את הלב.

בדוגמה (12) הכותבת מספרת לנמענים על חוויה כואבת שעברה עם בחור שיצאה איתו למספר דייטים. בקטע לעיל הכותבת מפרטת כיצד הבחור נפרד ממנה בפתאומיות בטענה שהוא רוצה להתמקד בלימודיו. בנקודה זו הכותבת מגלה לנמענים שהבחור לומד חינוך ולא פיזיקה גרעינית, באמצעות התבנית **לא תגידו**. שני הרכיבים המנוגדים, חינוך ופיזיקה גרעינית, מעוררים בהקשר זה את הקטגוריה אד-הוק 'תארים צורכי זמן'. בקטגוריה זו הערך פיזיקה גרעינית מהווה ערך קיצון עליון אשר עשוי להצדיק את ההחלטה של הבחור להתמקד בלימודיו. על כן, על ידי הצגת ערך כזה בשית, הכותבת מבנה 'סדר הצדקה' שבו הסיבה האמיתית לפרידה, לימודים לתואר בחינוך, ממוקמת נמוך יותר מערך שעשוי להחליש את ההערכה של הכותבת. באופן זה הכותבת לא רק דוחה הנחות אפשריות

של הנמענים, אלא גם מעצימה את הפתעתה ונותנת תוקף להרגשת הדיכאון שלה. התבנית **לא תגייד** בדוגמה זו מגבירה אפוא את ההתקבלות של הערכת הדוברת את המצב. כפי שנחשף לעיל, התבנית **לא תגייד** מוגבלת בשימוש שלה להקשרים סקלריים ולסוגי הטקסטים – סיפורים אישיים ודיונים. הדיון בדוגמה (12) ממחיש כיצד דפוס שיח זה תורם לפונקציית ההעצמה של התבנית. כאשר כותבים מתארים מצבים טעונים רגשית בתוך סיפורים אישיים ודיונים, הם מעצימים את הערכתם את האירוע באמצעות דחיית ערכי קיצון העשויים להחליש את עמדתם. אסטרטגיה זו מכונה כאן 'סדר הצדקה', ודרכה הכותבים מצדיקים את עמדתם ומגבירים את התקבלותה על ידי הנמענים. תת-הסעיף הבא בוחן כיצד הפונקצייה הכללית הזאת מעוצבת באופן ייחודי על ידי תצורת התבנית.

4.3. התבנית **לא תגייד** ומעורבות

לפי גיורא (2006), תבניות שלילה עשויות לשמש לא רק לדחייה של טיעון כלשהו, אלא גם להעצמה (ראו גם שור וענבר, 2023). כפי שהוצג לעיל, תבנית השלילה **לא תגייד** אינה ייחודית במובן זה; הנתונים מצביעים על כך שהתבנית מעצימה את עמדתם של כותבים כאשר הם מתארים אירועים וחוויות טעונים רגשית. כאמור, עקרון אי-הנרדפות (גולדברג, 1995: 67) גורס שתבניות בעלות תצורות תחביריות שונות הן גם בעלות משמעויות שונות. על סמך עיקרון זה, השערת המחקר היא כי התצורה המורפו-סינטקטית הייחודית של תבנית השלילה **לא תגייד** – כלומר קיומו של פועל אמירה בנטיית התחיליות – מקושרת למשמעות נבדלת. השערה זו מנבאת שהתבנית מפגינה מאפיינים של פרדיגמת הפועל, כלומר ניתן לפרקה כצירוף פועלי במידה מסוימת. ניבוי זה נבחן במחקר הנוכחי באמצעות בחינת אפשרות ההפרדה הדקדוקית של התבנית, הקומפוזיציונליות שלה והיבט ההבניה של התבנית. אפשרות ההפרדה הדקדוקית של התבנית קשורה ליכולת של דוברי השפה לזהות את התרומה הדקדוקית של כל רכיב למבנה התחבירי (לנגקר, 1987: 448). במקרה של התבנית **לא תגייד** יש מספר עדויות המצביעות על כך שהתבנית ניתנת להפרדה דקדוקית כצירוף פועלי. ראשית, כפי שהודגם לאורך המאמר, התבנית אינה מקובעת מורפולוגית, כלומר היא עשויה להופיע בנטיית שונות של מין ומספר (**לא תגייד**, **לא תגידי**, **לא תגיידו**). שנית, הרכיב הנשלל בתבנית עשוי לפתוח במילית **ש'**. בהתאם לכך, נמצא שב-21 היקרויות (34%) מתוך התמניות שנותחו מופיע כינוי שעבוד לאחר הצירוף **לא תגייד**. טענה זו מומחשת בדוגמה (13).

(13) אני מנסה להבין למה כל כך קר בדירה שלי ואיך יכול להיות שכשאני נשארת לישון אצל ההורים חמים ונעים לי. **לא תגיידו** שאנחנו גרים בשני קצוות הארץ. אני במרכז, הם בשרון.

הסוג השלישי של עדויות נוגע לטווח השלילה. סמן השלילה הסטנדרטי בעברית, **לא**, עשוי לשלול רכיב כאשר הוא מופיע (באופן טיפוסי) לפני הנשוא (14א) או אחריו (14ב).

(14) א. הוא **לא רוצה** נקמה אלא שלום.
 ב. היום גברים רבים הם לא יותר מילדים מגודלים שעדיין לא עזבו את הבית, **שמחפשים לא** בת זוג אלא אמא.

בניגוד לסמן השלילה **לא**, חיפוש בקורפוס של הרצף [פועל + לא תגייד/יו] לא הניב תוצאות. במילים אחרות, אין תיעוד בקורפוס למיקום של הצירוף **לא תגייד** לאחר פרדיקט בהיקרויות כמו אלו ב-(14ב),

כלומר: *שמחפשים לא תגייד בת זוג אלא אמא. ממצא זה מצביע על כך שהתבנית **לא תגייד** טרם השלימה טרנספורמציה ליחידה הוליסטית אחת.

באופן דומה, התבנית היא גם קומפוזיציונלית במידה מסוימת. חלק ממאפייני הפונקציונליים, כגון הפרכה וניגוד, ניתנים לחיזוי מהופעתו של רכיב השלילה **לא** (גורא, 2006). כיוון שהתבנית לא התקבעה כיחידה רוטינית על סמך מאפיינים של נטייה, שעבוד וטווח השלילה, הטענה במחקר היא שרכיב הפועל במבנה גם תורם לפירוש התבנית. טענה זו נתמכת בהופעה של הצירוף **לא תגייד** בהקשרים שבהם המבע ניתן לפענוח הן במשמעות לקסיקלית הן כסמן שלילה. המעבר הידני על 627 היקריות הרצף [לא תגייד + ש"ע/פועל/כינוי גוף] במהלך השלב הראשון של הניתוח חשף 31 תמניות כאלו. אחת מהן מודגמת ב-(15).

(15) אם אדוני לא מכיר את זה, ילך אדוני לחניון האוטובוסים ויראה שם שורה ארוכה של אוטובוסים עומדים עם מנועים מותנעים, **ולא תגייד** שיושבים שם הנהגים ונהנים מהמיזוג **כי** הנהגים יושבים בחוץ ושותים קפה.

דוגמה (15) לקוחה מתוך דיון על היעדר הפיקוח על תחום התחבורה הציבורית. בקטע לעיל הכותב מציין בסרקסטיות כי הנמען יכול למצוא עדות לתופעה זו בחניון שבו עומדים אוטובוסים במנועים מותנעים. בנקודה זו הוא מפריך את ההנחה, שהנהגים נמצאים בתוך האוטובוסים על מנת ליהנות מהמיזוג, באמצעות התבנית **לא תגייד**. התבנית מקדימה פסוקית סיבה המציינת את הגורם לדחיית ההנחה – הנהגים יושבים בחוץ ושותים קפה. מצד אחד, הצירוף **לא תגייד** מציג מאפיינים של תבנית שלילה – הוא מופיע בהקשר ניגודי והוא מפריך הנחה מסוימת. מצד שני, הצירוף עשוי להתפרש גם מילולית משום שפסוקית הסיבה מציינת את הגורם שבגיניו הנמען אינו יכול להגות טיעון-נגד אפשרי. בפירוש כזה כותבים מזמינים נמענים לעדכן את הבסיס המשותף על ידי הבעה של התרחשות פעולה עתידית שבמסגרתה הנמען לא יפיק מילולית חלופה לטענת הדובר. במובן זה הצירוף **לא תגייד** מבנה יחס בין אובייקט של המשגה – כלומר חלופה למצב מסוים – לבין ממשיג על הבמה (onstage conceptualizer), כלומר הנמען (ורהגן, 2005: 97). הבניה כזו עשויה לעודד נמענים להעריך את הנושא הנידון באמצעות הבאת נקודת מבטם לחזית באינטראקציה. מבחינה זו, כותבים בדוגמאות כמו אלו ב-(15) ממסגרים מידע על אירועים ועל מצבים באופן שעשוי לעורר הערכות פנימיות של הנמענים, כלומר לעודד מעורבות (טנן, 1989).

בשל האסוציאציה בין הצורה **לא תגייד** לאסטרטגיית מעורבות בהקשרים ניגודיים כמו אלו בדוגמה (15), סביר להניח שקשר פרגמטי זה מתמיד גם בתמניות דומות, אם כי רוטיניות יותר, במיוחד לאור אפשרות הפרדה הדקדוקית של התבנית (שמיד, 2014).

אם כן, הדיון שהוצג בסעיף זה חשף כי התצורה המורפו-סינטקטית המובחנת של תבנית השלילה **לא תגייד**, כלומר הקיום של פועל אמירה בנטיית התחיליות, מעצבת באופן ייחודי את הפונקצייה הפרגמטית הכללית של העצמה כהעצמה מְעַרְבֵת.

5. סיכום

מטרת מחקר זה הייתה לבחון את הגורמים הפרגמטיים אשר מבדילים בין השימוש בתבנית השלילה **לא תגייד** לשימוש בתבניות שלילה אחרות. המחקר התמקד בשתי שאלות העשויות לשפוך אור על המוטיבציה של דוברים להשתמש בתבנית זו – (1) האם התבנית **לא תגייד** מקושרת למאפייני שיח

מסוימים? ו-2) האם התצורה הייחודית של התבנית מעצבת באופן שונה את הפעולה הכללית של שלילה?

ניתוח איכותני וכמותני של נתונים מהקורפוס **HeTenTen** חשף כי התבנית **לא תגיד** דוחה הנחות וטיעוני-נגד, בדומה לתבניות שלילה אחרות, אולם היא מוגבלת בשימוש שלה. נמצא כי התבנית נוטה להופיע בהקשרים סקלריים ובסוגי טקסטים מסוימים – סיפורים אישיים ודיונים. עיון בתבניות התבנית גילה שדפוס זה תורם לשימוש בתבנית ככלי העצמה על ידי הבניית 'סדר הצדקה' שבמסגרתו נדחה ערך קיצון העשוי להחליש את הערכת הדובר את המצב המתואר. בבחינה של אפשרות הפרדה הדקדוקית של התבנית, הקופוזיציונאליות שלה והיבט ההבניה של התבנית נמצא כי הפונקצייה הכללית של העצמה מעוצבת באופן ייחודי כאסטרטגיית מעורבות על ידי התצורה הייחודית של התבנית **לא תגיד**, הווה אומר, קיומו של פועל אמירה בנטיית התחיליות. אם כן, מחקר זה מאיר את הקשר בין שלילה, מעורבות וסקלריות – קשר שטרם נבחן בהרחבה בספרות שדנה בשלילה. מחקרי המשך עשויים לשפוך אור נוסף על סוגיה זו באמצעות בחינה בין-לשונית של המקורות הלקסיקליים והדקדוקיים לשימוש בתבניות שלילה כאסטרטגיית מעורבות וניתוח האופן שבו משמעות כזו מתפתחת בשפות שונות.

רשימת מקורות

M. Adler, Hebrew Morphological Disambiguation: An Unsupervised Stochastic Word-Based Approach , Ph.D. Dissertation, Ben-Gurion University of the Negev.	אדלר
(2007)
A. Aikhenvald, The Essence of Mirativity. Linguistic Typology 16(3): 435–485.	איכנבלד
(2012)
T. Bar, On Cleft Sentences in Contemporary Hebrew. In: G. Goldenberg and A. Shisha-Halewy (eds.) Egyptian, Semitic and General Grammar: Studies in Memory of H. J. Polotsky , Jerusalem: The Israeli Academy of Sciences and Humanities: 337–355.	בר
(2009)
T. Givón, On Understanding Grammar: Revised Edition , Amsterdam: John Benjamins.	גבעון
(2018)
A. Goldberg, Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure , Chicago: University of Chicago Press.	גולדברג
(1995)
R. Giora, Anything Negatives Can Do Affirmatives Can Do Just as Well, Except for Some Metaphors. Journal of Pragmatics 38(7): 981–1014.	גיאורא
(2006)
A. Deppermann, 'Don't Get Me Wrong': Recipient Design by Using Negation to Constrain an Action's Interpretation. In: S. Gunther, W. Imo and J. Bucker (eds.) Grammar and	דפרמן
(2014)

Dialogism: Sequential, Syntactic, and Prosodic Patterns between Emergence and Sedimentation, Berlin: Mouton de Gruyter: 15–52.

A. Verhagen, **Constructions of Intersubjectivity: Discourse, Syntax, and Cognition**, Oxford: Oxford University Press. ורחגן
(2005)

א', זוסמן, **מסלולי גרמטיזציה של מבני ויתור**, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב. זוסמן
(2013)

D. Tannen, **Talking Voices: Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse**, Cambridge: Cambridge University Press. טנן
(1989)

R. Langacker, **Foundations of Cognitive Grammar: Volume 1. Theoretical Prerequisites**, Stanford, CA: Stanford University Press. לנגקר
(1987)

J. Sidnell and N. Enfield, Language Diversity and Social Action: A Third Locus of Linguistic Relativity. **Current Anthropology** 53(3): 302–333. סידנל ואנפילד
(2012)

O. Silvennoinen, **Shaken, Not Stirred: A Constructional Grammar Account of Contrastive Negation in English**, M.A Thesis, University of Helsinki. סילבנוינן
(2013)

O. Silvennoinen, Constructional Schemas in Variation: Modelling Contrastive Negation. **Constructions and Frames** 10(1): 1–37. סילבנוינן
(2018)

O. Silvennoinen, From Constructions to Functions and Back: Contrastive Negation in English and Finnish. **Folia Linguistica** 54(1): 45–87. סילבנוינן
(2020)

A. Inbar, Contrastive Negation Constructions in Israeli Hebrew: A Multimodal Approach. In: M. Fried, K. Nikofofidou, A. Bergs and E. Zima (eds.), **Constructional Analysis in Multimodal Perspective**, Amsterdam: John Benjamins. ענבר
(בדפוס)

E. Kuzai, Negation as Involvement: Building Intersubjectivity via the Hebrew *lo tagid* Construction. **Journal of Pragmatics** 189: 79–91. קוזאי
(2022)

A. Kilgarriff, P. Rychly, P. Smrz and D. Tugwell, The Sketch Engine. In: G. Williams and V. Vessier (eds.) **Proceedings of the Eleventh Euralex Conference**, Lorient: Université de Bretagne-Sud: 105–116. קילגריף ושות'
(2014)

קמר וברלו

- S. Kemmer and M. Barlow, Introduction: A Usage-Based Conception of Language. In: M. Barlow and S. Kemmer (eds.) **Usage-Based Models of Language**, Stanford, CA: CSLI Publications: vii-xxviii. (2000)
- B. Cappelle, Negation in the Margin of Grammar. In: S. Bonnefille and S. Salbayre (eds.) **La négation: formes, figures, conceptualization**, Tours: Presses universitaires François Rabelais: 403–425. קפל (2006)
- S. Schwenter, No and Tampoco: A Pragmatic Distinction in Spanish Negation. **Journal of Pragmatics** 35(7): 999–1030. שוונטר (2003)
- L. Shor, Negation in Israeli Hebrew. In: R. Berman (ed.) **Usage-Based Studies in Modern Hebrew**, Amsterdam: John Benjamins: 583–621. שור (2019)
- ל' שור וא' ענבר, "לא" ו"איך" כמיליות קריאה מעצימות בעברית החדשה. **לשונו פה(ב)** : 210–229. שור וענבר (2023)
- H. Schmid, Lexico-Grammatical Patterns, Pragmatic Associations and Discourse Frequency. In: T. Herbst, H. Schmid and S. Faulhaber (eds.) **Constructions Collocations Patterns**, Berlin: Mouton de Gruyter: 239–293. שמיד (2014)

הוקוס פוקוס – בולטות שיחית של קבוצת ייחוס לעומת הקבוצה המשלימה

1. מבוא

עבודה זאת עוסקת בדפוס השיחי של כמתים (**הרבה** / **לא הרבה** / **מעט** / **לא מעט**) ושל מבנים המביעים יוצאי דופן כמו **חוץ מ...** (אקספטיביים) ומבנים מגבילים כמו **רק...** (רסטריקטיביים) בשפה טבעית, ובמיוחד – בדפוס הבולטות השיחית המסוימים שהם מעניקים לתכנים המשובצים בהם. כמתים שונים עשויים לייצג כמויות דומות, ולמרות זאת הם עשויים להשפיע באופן שונה על השיח שבו הם מופיעים. בניתוח הכמתים חוקרים מבחינים בין קבוצת הייחוס לבין הקבוצה המשלימה. קבוצת הייחוס מאוזכרת במפורש, ואילו הקבוצה המשלימה מונגשת רק (או בעיקר) במובלע. בביטוי כגון **רוב הילדים**, למשל, קבוצת הרוב (למעלה מחצי) נחשבת לקבוצת הייחוס, לעומתה יתרת הילדים (המיעוט) נחשבת לקבוצה המשלימה. קבוצת הרוב היא שעומדת במרכז תרומתה של הדוברת.² עם זאת, כמתים שונים עשויים להפנות בולטות שיחית לתת-קבוצות (subsets) שונות של קבוצת-העל (superset, בדוגמה שלנו: כל הילדים) שעליה הם פועלים. על פי מוקסי וסנפורד (1986), הצירוף **מעט מהילדים** מעניק בולטות דומה לקבוצת הייחוס (המעטה) ולקבוצה המשלימה (חברי הקבוצה האחרים). למבנים אקספטיביים (**כולם חוץ מזנה**) ורסטריקטיביים (**רק לא זנה**) יש השפעה דומה על תנאי האמת של משפטים, אך הם בכל זאת באים לידי ביטוי באופן שונה מבחינת דפוס הבולטות השיחית שהם מייצרים עבור קבוצת הרוב לעומת קבוצת יוצא הדופן.

בולטות שיחית היא נדבך בסיסי המתווך בין הייצוג הסמנטי של טענה לבין ייצוגה בשיח (למשל, אריאל, 2020; הימלמן ופרימוס, 2015), שכן לייצוג השיחי הבולט השלכות על קביעת הכיוון הטיעוני של המבע בהקשר הנתון, וכן על בחירת נושא הדיון הבא (אריאל, 2020). כך, ישויות שיח בולטות (המיוצגות בנושאים דקדוקיים, למשל) נגישות יותר למשתתפות בשיח, ואי לכך מועמדות בולטות יותר לרפרור בהמשך (אריאל, 1990, 2001). במקרה של טענות התומכות בכיוונים טיעוניים סותרים, הטיעון שנתמך על ידי הטענה הבולטת הוא הטיעון "המנצח". זהו מעמדה של הפסוקית השנייה במבנה **אבל**, למשל במשפט מסוג **הדירה יפה אבל יקרה**, הטיעון השני, נגד קניית הדירה, נתפס כחזק יותר מן הטיעון הראשון, התומך בקניית הדירה (אנסקומברה ואוסולד, 1976). לאור זאת מבנים וביטויים שונים יוצרים דפוס בולטות שונים בשיח.

במחקר הנוכחי אספנו נתונים בשני ניסויים עוקבים של שאלוני השלמה שכללו משפטים בעברית ובהם כמתים והמבנים המוזכרים לעיל. בעקבות ניסויים של מוקסי וסנפורד (1986) וסנפורד, מוקסי, ופטרסון (1996), המכילים כמתים מקבילים באנגלית, בחנו את דפוס הבולטות השיחית של הרפרנטים של הכמתים **מעט והרבה**, לרבות גרסאותיהם בשלילה – **לא מעט ולא הרבה** – על מנת לבחון גם את השפעת השלילה על דפוסים אלה. נוסף על כך, בחנו באמצעות השאלונים את טענותיהם השונות של הורן (2014) ושל אריאל (2020) בנוגע להתנהגות של מבנים רסטריקטיביים (המכילים **only** באנגלית ו**רק** בעברית) באשר לבולטות השיחית שהם מקנים לתת-הקבוצות שנובעות מהם. גם במקרים אלה נבדקה ההשפעה של שלילה, אם כי באופן מעט שונה.

¹ מחקר זה נתמך במענק מחקר ISF 1398/20 למחברת האחרונה.

² מאמר זה נוקט לשון נקבה (דוברת, נבדקות), אך הכוונה היא הן ללשון נקבה והן ללשון זכר.

1.1 בולטות שיחית בכמתים – Few, A Few, Many, Not Many

במאמר מ-1986 בחנו מוקסי וסנפורד דפוסים פוקוס של כמתים באמצעות שאלונים המכילים השלמת משפטים. ממצאי המחקר שלהם הראו, בין השאר, כי השימוש בכמת **a few** באנגלית שם דגש על קבוצת הייחוס – הכמות הקטנה שאותה הוא מביע, ואילו השימוש בכמת **few** – שאובייקטיבית מייצר קבוצה בגודל דומה – שם דגש דווקא על הקבוצה המשלימה. כלומר, עבור משפט כמו (1) הפוקוס ייטה לקבוצת הייחוס הקטנה בגודלה, אותן אוהדות שהגיעו למשחק (מוקסי וסנפורד, 1986):

(1) **A few** of the football fans went to the match.

לעומת זאת, במשפט (2) הפוקוס יהיה על הקבוצה המשלימה, האוהדות שלא הגיעו למשחק:

(2) **Few** of the football fans went to the match.

למסקנות אלה הגיעו מוקסי וסנפורד על פי הניסוי של השלמת המשפטים. מוקסי וסנפורד הציגו לנבדקות משפטים מסוג המשפטים לעיל, וביקשו מהן, בין השאר, להשלים משפט המשך הפותח בכינוי הגוף **They**, אשר הולם הן את קבוצת הייחוס והן את הקבוצה המשלימה. תוצאות הניסוי הראו כי הנבדקות נטו להתייחס לכינוי הגוף כמרפרר לקבוצת הייחוס במשפטים המכילים **a few** (38) השלמות שמתייחסות לקבוצת הייחוס, ואף לא השלמה אחת שמתייחסת לקבוצה המשלימה; לעומת זאת, במשפטים המכילים **few** ההשלמות נטו יותר לכיוון הקבוצה המשלימה: 14 השלמות התייחסו לכינוי הגוף כמרפרר לקבוצת הייחוס, בהשוואה ל-25 השלמות שהתייחסו לקבוצה המשלימה; דוגמה להשלמה כזאת ניתן לראות ב-(3) (ההשלמה מסומנת בקו תחתון):

(3) **Few** MPs were at the meeting. They stayed at home and watched it on TV.

בניסוי השלמת משפטים נוסף בדקו מוקסי וסנפורד כמת אחר שמתייחס אף הוא לכמות קטנה – **not many** – והשוו את תוצאותיו לתוצאות הניסוי עבור **few**. התוצאות העידו על דפוס דומה: עבור **not many**, 79 אחוזים מההשלמות התייחסו לקבוצה המשלימה, בהשוואה ל-61 אחוזים במקרה של **few**. תוצאות דומות התקבלו בהמשך גם בניסויים מאוחרים יותר שלהם (סנפורד, מוקסי ופטרסון, 1996). בחינה של השימוש בכמת **many** ללא שלילה (סנפורד מוקסי ופטרסון, 1996) הראתה שקבוצת הייחוס (ולא הקבוצה המשלימה) הייתה הרפרנט המועדף על הנבדקות במשפט העוקב שהנבדקות חיברו.

תוצאות אלה מצביעות על כך שכמתים מסוימים (**many, a few**) יוצרים בולטות שיחית עבור החלק מתוך השלם שאליו הם מתייחסים במפורש (קבוצת הייחוס), לעומת כמתים אחרים (**not, few**) שיוצרים בולטות שיחית עבור החלק המשלים לחלק שאליו הם מתייחסים במפורש (קבוצה משלימה).

1.2 בולטות שיחית במבנים אקספטיביים ורסטריקטיביים

מבנים אקספטיביים, המכילים **חוץ מ...**, מביעים טיעון כלשהו תוך הכרה ביוצא דופן. כך במשפט (א4) הטיעון של המשפט יהיה (א4), והוא מובע במפורש. בכל זאת, יש הכרה מפורשת גם ביוצא הדופן, אשר תומך בטיעון הפוך, (ב4). כלומר, במשפט המכיל מבנה אקספטיבי יש טיעון וטיעון נגד המובעים במפורש. קבוצת הייחוס במבנה הזה היא הקבוצה שאינה מוחרגת, כלומר, כל אלה שלא הגיעו (כולם למעט קים), לעומת הקבוצה המוחרגת **קים** שהיא הקבוצה המשלימה לקבוצת הייחוס:

(4)

- א. Nobody but Kim showed up.
- ב. Kim showed up.
- ג. Nobody else showed up.

בנוגע למבנים אקספטיביים ישנה הסכמה בין הורן לאריאל. בנוגע לדפוס הבולטות השיחית של מבנים אקספטיביים, אריאל (2020) – בדומה להורן (2014) – טוענת כי הבולטות השיחית במשפטים המכילים את ביטויי **חוץ מ...** שייכת לקבוצת הייחוס; כלומר, השימוש במבנה זה מכוון זרקור לקבוצה שלא הוחרגה. על פי אריאל, לטיעון העיקרי המובע במפורש יש משקל רב יותר ובולטות גבוהה יותר. כך במשפטים כמו "He does everything... **except** drive", מה שבולט הוא ה-**everything** שהוא עושה, ולא העובדה שאינו נוהג.

מבנים רסטריקטיביים, המכילים **רק**, מביעים טיעון נגד במפורש, כאשר הטיעון העיקרי הוא מובלע. כך למשל (א5) מביע את העובדה שאדי ולילי הגיעו בזמן, ובד בבד שאחרים משני אלה לא הגיעו בזמן. דווקא הטענה המובלעת (ב5) היא הטיעון העיקרי במשפט. כך בדוגמה במשפטי (5) מה שהמשפט טוען הוא המסר ב-(ב5), לעומת המידע המופיע במפורש במשפט (א5) אשר לו מעמד שולי. בד בבד, **רק** מחלקת את קבוצת-העל של כל מי שהגיעו לקבוצת הייחוס "אדי ולילי", ולקבוצה המשלימה של "כל האחרים שלא הגיעו בזמן".

(5)

- א. רק אדי ולילי הגיעו בזמן.
- ב. כל האחרים מאדי ולילי לא הגיעו בזמן.

הורן (2014) גורס כי הבולטות השיחית תופנה לקבוצה המשלימה, שכן היא נמצאת במוקד הטענות של המשפט. כלומר, הטענה המרכזית, שמשפטים רסטריקטיביים (שכוללים את המילית **only** המציינת בלעדיות באנגלית, או **רק** בעברית) מביעים, קשורה בקבוצה המשלימה ולא בקבוצת הייחוס, ולכן הפוקוס יהיה עליה. לטענתו, על אף שמשפט (א6) עולות שתי עובדות (ב6 ו-א6), היות שרק האחרונה בהן (א6) היא "at issue" (כלומר, נמצאת במוקד הטענות של המשפט), היא תקבע לאיזו מן הקבוצות תופנה הבולטות שהמבנה מייצר.

(6)

- א. רק כריס בא בזמן.
- ב. כריס בא בזמן.
- ג. אף אחד מלבד כריס לא בא בזמן.

כלומר, לפי הורן, הבולטות השיחית במשפטים כאלה נתונה לקבוצה המשלימה במוקד הטענות של המשפט. לאריאל (2020) טענה הפוכה בנוגע למבנים הרסטריקטיביים. על פי הצעתה, הבולטות השיחית תופנה דווקא לתוכן המובע במפורש במשפט, דהיינו לקבוצת הייחוס. אם מבנים רסטריקטיביים מציגים במפורש את יוצא הדופן, אזי הבולטות השיחית במקרים כאלה אמורה להיות נתונה לקבוצת הייחוס של יוצאי הדופן.

1.3 המחקר הנוכחי

בעבודה זו נערכו שני ניסויים בהשלמת משפטים בעברית שאפשרו לנו לבחון את הממצאים ואת הטענות לעיל. בחלקו הראשון של הניסוי הראשון בדקנו את דפוס הבולטות השיחית של הכמתים **מעט והרבה** בעברית. נוסף על כך, בחנו את ההשפעה של שלילת הכמת על הדפוס המתקבל. בחלקו השני של הניסוי בדקנו את דפוס הבולטות השיחית במבנים רסטריקטיביים המכילים **רק**, לעומת מבנים אקספטיביים המכילים **חוץ מ...** בדיקות אלה אפשרו לנו לבחון את הצעותיהם השונות של הורן ושל אריאל בנוגע למבנים אלה. גם בחלק זה נבחנה ההשפעה של השלילה, אם כי באופן אחר: הניסוי השני השווה שוב בין משפטים המכילים **רק** ובין משפטים המכילים **חוץ מ...**, ובהם הבדל קטן במבנים.

סעיף 2 סוקר את הניסוי הראשון שערכנו ואת תוצאותיו. סעיף 3 סוקר את הניסוי השני ואת תוצאותיו, וסעיף 4 דן בכמתים, במבנים אקספטיביים ורסטריקטיביים, ולבסוף חותם את העבודה בדיון בממצאים ובמסקנות משני הניסויים.

2. הניסוי הראשון

מטרת הניסוי הייתה לבדוק את רמת הבולטות של קבוצת הייחוס לעומת הקבוצה המשלימה במשפטים המבחינים בין תת-קבוצות של שלם. סוג משפטים אחד הכיל כמתים שונים (**הרבה**, **מעט**, **לא הרבה**, **לא מעט**), אשר צפויים לייצר רמות בולטות שיחית שונות לשתיהם הקבוצות, ולא דווקא אחידות בין הכמתים. בסוג המשפטים השני יש הבדל בין מבנים אקספטיביים לרסטריקטיביים. גם כאן רצינו לבדוק איזו קבוצה נתפסת כבולטת יותר – קבוצת הייחוס או הקבוצה המשלימה – ואם יש אחידות בין שני המבנים, שהם שווי ערך מבחינה סמנטית.

2.1 מתודולוגיה

הניסוי חולק לשני חלקים מבחינה תאורטית, אך בפועל הנבדקות ראו את כל המשפטים משני חלקי הניסוי גם יחד אך בסדר אקראי (נוסף על המסיחים). בחלקו הראשון של הניסוי בדקנו את זוג הכמתים **מעט והרבה**. השווינו את השימוש בכמתים זה לזה, ובחנו גם את השפעת השלילה על כך. בחלק זה היו בסך הכול 48 משפטים ניסויים, בארבעה תנאים שונים: **מעט**, **הרבה**, **לא מעט** ו**לא הרבה**. כמו כן כללנו גם 21 משפטים מסיחים על פני הניסוי כולו.

לאחר כל אחד מהמשפטים המכומתים הופיעה התחלה של משפט חדש, שכללה רק כינוי גוף שלישי ברבים (הם/הן). הנבדקות התבקשו להשלים משפט זה כראות עיניהן. הנושא של כל אחד ממשפטי ההקשר היה שם עצם מכומת ברבים בזכר או בנקבה, וכינוי הגוף במשפט העוקב נבחר בהתאמה לנושא. כך, עבור משפט כמו "**הרבה** מהמוזמנים הביאו מתנות", נושא המשפט העוקב היה **הם**...; עבור משפטים כמו "**מעט** מהתלמידות הגישו את המטלה", נושא המשפט העוקב היה **הן**. תאורטית, מלבד שיקולי פוקוס ובולטות שיחית, כינוי הגוף יכול לרפרר הן לקבוצת הייחוס (למשל, התלמידות המעטות שכן הגישו את המטלה) והן לקבוצה המשלימה (התלמידות הרבות שלא הגישו את המטלה). כפי שניתן לראות, הכמתים במשפטים הניסויים הופיעו בתוספת מילית היחס **מ** – (**לא מעט מ...** / **לא הרבה מ...**) – בעקבות ניסוי השלמת המשפטים של מוקסי וסנפורד (1986) שנקטו את הצורות **a few of... / few of... / not many of...** דוגמה למשפט ניסויי מכל תנאי ניתן לראות ב- (7):

(7)

- א. **מעט** מהנציגות הגיעו לפגישה. הן...
- ב. **לא מעט** מהנציגות הגיעו לפגישה. הן...
- ג. **הרבה** מהנציגות הגיעו לפגישה. הן...
- ד. **לא הרבה** מהנציגות הגיעו לפגישה. הן...

בחלקו השני של הניסוי בדקנו מבנים רסטריקטיביים המכילים **רק** לעומת מבנים אקספטיביים שבהם **חוץ מ- X**. גם בחלק זה היו בסך הכול 48 משפטים ניסויים בארבעה תנאים שונים: **כולם חוץ מ-X**, **כולם חוץ מ-X לא**, **רק X**, **ו-רק X לא**. כאמור, היו גם 21 משפטים מסיחים על פני שני חלקי הניסוי. גם כאן אחרי כל אחד מהמשפטים הופיעה התחלה של משפט חדש שכללה רק כינוי גוף שלישי ברבים (**הם**), שאותו הנבדקות התבקשו להשלים. במקרה הזה נושא כל משפט הכיל שני שמות פרטיים אחרי **רק/כולם חוץ מ- X**, וכינוי הגוף **הם** הופיע בחלק זה בצורת הזכר בלבד, על מנת למנוע בעיות של התאם. כל זוג שמות פרטיים הכיל שמות של בנים בלבד או של בן ושל בת, אך לא של שתי בנות ביחד (ככל האפשר, שכן שמות רבים נפוצים עבור שני המינים בעברית). נוסף על כך, גם כאן בדקנו את השפעת השלילה. במקרה הזה בשל מגבלות מבניות, השלילה מופיעה אחרי הביטוי (**רק/חוץ מ**), כך שהיא אינה שוללת את הביטוי עצמו. דוגמה למשפט ניסויי מכל תנאי בחלק זה של הניסוי ניתן לראות ב-(8):

(8)

- א. **רק** ינאי וטל קנו מזכרות. הם...
- ב. **רק** ינאי וטל **לא** קנו מזכרות. הם...
- ג. **כולם חוץ מינאי** וטל קנו מזכרות. הם...
- ד. **כולם חוץ מינאי** וטל **לא** קנו מזכרות. הם...

46 נבדקות ביצעו את הניסוי כולו, ובו כל נבדקת נחשפה לשלושה משפטים מכל תנאי (כלומר 12 משפטים ניסויים בסך הכול). הנבדקות כולן היו דוברות עברית ילידיות בטווח הגילים 18–58, ללא מידע קודם על אודות מטרת הניסוי. השאלון נערך בממשק Google Forms; כל נבדקת מילאה את השאלון בביתה.

2.2 תוצאות

כל השלמה שהתקבלה סווגה באחת משלוש קטגוריות: קבוצת הייחוס, קבוצה משלימה, אחר. עבור המשפטים מחלקו הראשון של הניסוי, קבוצת הייחוס היא הסט שמיוחד על ידי הכמת, ואילו הקבוצה המשלימה היא הסט המשלים שאינו מצוין ישירות במשפט. לדוגמה, במשפט "מעט מהנציגות הגיעו לפגישה" קבוצת הייחוס היא **מעט** הנציגות שכן הגיעו לפגישה, והקבוצה המשלימה היא שאר הנציגות אשר **לא** הגיעו לפגישה. עבור משפטים בעלי מבנה רסטריקטיבי, קבוצת הייחוס היא הסט שמורחג על ידי **רק**; למשל, במשפט "רק יובל וטלי הגיעו לפגישה" קבוצת הייחוס היא "יובל וטלי", והקבוצה המשלימה (שאינה מצוינת ישירות במשפט) היא כל השאר – כלומר, אלה שלא הגיעו לפגישה. במבנים אקספטיביים, כמו במשפט "כולם חוץ מיואב ונועה ידעו את התשובה", קבוצת הייחוס היא כולם להוציא את יואב ונועה; כלומר, במקרה הזה אלה שכן ידעו את התשובה: יואב ונועה, שמורחגים על ידי **חוץ מ**, מהווים את הקבוצה המשלימה. כך, השלמות כמו (9א, ב) סווגו בקטגוריה "קבוצת

הייחוס", והשלמות דוגמת (10א, ב) סווגו בקטגוריה "קבוצה משלימה". השלמות שסווגו בקטגוריה "אחר" היו השלמות שהתייחסו לדבר מה שאינו קבוצת הייחוס ואינו הקבוצה המשלימה (לדוגמה, 11), או שלא ניתן היה לדעת למה הן התייחסו (לדוגמה, 12).³

(9)

- א. לא מעט מהנציגות הגיעו לפגישה. הן הפגינו נוכחות מרשימה.
 ב. רק יובל וטלי לא קראו את הספר. הם אנאלפביתים.

(10)

- א. מעט מהנציגות הגיעו לפגישה. הן הבריזו.
 ב. כולם חוץ מעידו ויעל הצליחו במבחן. הם לא למדו היטב.

(11) הרבה מהנהגים עברו את הטסט. הם מאוד קלים.

(12) לא הרבה מהלקוחות קנו את המוצר. הם היו חכמים.

טבלה (1) מסכמת את התוצאות של חלקו הראשון של הניסוי, וטבלה (2) מסכמת את התוצאות של חלקו השני.

מעט	לא מעט	הרבה	לא הרבה	
62 (44.9%)	130 (94.2%)	130 (94.2%)	13 (9.4%)	קבוצת הייחוס
67 (48.6%)	2 (1.4%)	1 (0.7%)	116 (84.1%)	קבוצה משלימה
9 (6.5%)	6 (4.3%)	7 (5.1%)	9 (6.5%)	אחר

טבלה 1: מספר ההשלמות עבור כל סוג בכל אחד מהתנאים (אחוזי ההשלמות עבור כל סוג בכל תנאי מופיע בסוגריים)

רק	רק לא	חוץ מ...	חוץ מ... לא	
135 (97.8%)	136 (98.6%)	30 (21.7%)	106 (76.8%)	קבוצת הייחוס
0 (0%)	1 (0.7%)	104 (75.4%)	25 (18.1%)	קבוצה משלימה
3 (2.2%)	1 (0.7%)	4 (2.9%)	7 (5.1%)	אחר

טבלה 2: מספר ההשלמות עבור כל סוג בכל אחד מהתנאים (אחוזי ההשלמות עבור כל סוג בכל תנאי מופיע בסוגריים)

³ הדוגמאות לקוחות מהתשובות שבשאלון.

בתוצאות החלק הראשון, כפי שניתן לראות בטבלה (1), הרוב המכריע של ההשלמות במשפטים המכילים את הכמת **הרבה** התייחסו לקבוצת הייחוס (94.2%), לעומת תגובה אחת בלבד, שהתייחסה לקבוצה המשלימה. לעומת זאת, עבור הכמת **מעט** כמות התגובות שהתייחסו לקבוצת הייחוס דומה לכמות התגובות שהתייחסו לקבוצה המשלימה (44.9% ו-48.6%, בהתאמה).

התוצאות עבור משפטים המכילים **לא מעט** זהות לתוצאות המכילות את הכמת **הרבה**. גם כאן הרוב המכריע (94.2%) של המשפטים התייחסו לקבוצת הייחוס. משפטים המכילים את הכמת **לא הרבה** הניבו תוצאות בכיוון ההפוך, אם כי הפער כאן פחות קיצוני: חלק הארי של ההשלמות (84.1%) התייחסו לקבוצה המשלימה, ומיעוט מהתגובות (9.4%) התייחסו לקבוצת הייחוס.

בטבלה (2) המציגה את תוצאות חלקו השני של הניסוי, ניתן לראות כי ההתנהגות של מבנים רסטריקטיביים המכילים **רק** הייתה אחידה: עבור משפטים ללא שלילה, 97.8% מההשלמות התייחסו לחברי הקבוצה המוחרגים על ידי **רק** (שאותם הגדרנו כקבוצת הייחוס). לעומת זאת, אף השלמה לא התייחסה לקבוצה המשלימה. המצב במשפטי **רק** עם שלילה היה זהה – 98.6% מההשלמות התייחסו לקבוצת הייחוס, והשלמה אחת בלבד (0.7%) התייחסה לקבוצה המשלימה.

במשפטי **חוץ מ...** בחיוב, 104 (75.4%) מההשלמות התייחסו לקבוצה המשלימה (כלומר, לאינדיווידואלים המוזכרים בשם), ו-30 השלמות (21.7%) התייחסו לקבוצת הייחוס. לעומת זאת, במשפטי **חוץ מ...** השלילה הפכה את כיוון התוצאות: מרבית התשובות כיוונו דווקא לקבוצת הייחוס (106, 76.8%), ו-25 השלמות (18.1%) התייחסו לקבוצה המשלימה.

2.3 דיון ביניים

תוצאות הניסוי מראות השפעה ברורה של כמתים ומבנים על דפוסי הבולטות השיחית. בכמתים נראה שיש שני גורמים שמשפיעים על הבולטות: הכמות שהכמת מביע, ושלילה. ההבדל בין הכמתים שמביעים כמות רבה (**הרבה** ו-**לא מעט**) לבין הכמתים שמביעים כמות מעטה (**מעט** ו**לא הרבה**) ממחיש את השפעת הכמות על דפוס הבולטות. אשר לשלילה, נראה שיש הבדל בין **לא מעט** ו-**לא הרבה** מבחינת האופן שבו הם משפיעים על הדפוס. **לא מעט** לחלוטין הופך את הדפוס שיוצר **מעט**, אבל **לא הרבה** אינו מבצע היפוך מוחלט של דפוס הבולטות של **הרבה**. בפרק 4 נדון לעומק בשני רכיבים אלה ובהבדלים בין הכמתים המכילים שלילה.

עבור מבנים אקספטיביים ורסטריקטיביים, נראה שהם מייצרים דפוסי בולטות הפוכים: **רק** מפנה פוקוס בעיקר אל קבוצת הייחוס ו-**חוץ מ...** מפנה את הפוקוס אל הקבוצה המשלימה. בד בבד, ישנה בעיה מתודולוגית פוטנציאלית בניסוי. במשפטים הניסויים של **רק** לעומת **חוץ מ...** משפטי המטרה אינם שקולים, היות שמשפטים המכילים מבנים אקספטיביים כללו את הביטוי המכומת **כולם**, ולעומתם המבנים הרסטריקטיביים לא כללו ביטוי מקביל. כלומר, עבור **רק** אין ביטוי מפורש לקבוצה המשלימה, דבר שעשוי היה להשפיע על הבולטות שלה. לפיכך החלטנו לערוך ניסוי נוסף שמקביל לחלק השני של הניסוי הראשון, אך יכלול את הביטוי **כולם** גם במשפטים המכילים את **רק**.

3. הניסוי השני

מטרת הניסוי הייתה לבדוק את רמת הבולטות של קבוצת הייחוס לעומת הקבוצה המשלימה במשפטים המכילים מבנים אקספטיביים ורסטריקטיביים, שבהם בשני המבנים יש ביטוי מפורש הן לקבוצה הכוללת (עם הביטוי המכומת **כולם**) והן לסט המוחרג (השמות שמוחרגים מהסט).

3.1 חומרי הניסוי ומהלכו

בדומה לחלקו השני של הניסוי הקודם, בניסוי זה בדקנו מבנים רסטריקטיביים המכילים רק לעומת מבנים אקספטיביים המכילים חוץ מ. כל המשפטים הניסויים המכילים חוץ מ (עם ובלי שלילה) שוחזרו מהניסוי הראשון. אולם עבור המבנים הרסטריקטיביים (עם ובלי שלילה) החומרים הקודמים שונו כך שגם הם יכילו את הביטוי המכומת כולם. הניסוי כלל 48 משפטים ניסויים, שבהם ארבעה תנאים שונים: כולם חוץ מ-X, ..., כולם חוץ מ-X לא, ..., מבין כולם רק X, ... ו-מבין כולם רק X לא, ... 21 משפטי המסיח מהניסוי הראשון שוחזרו בניסוי הזה. אחרי כל אחד מהמשפטים הופיעה התחלה של משפט חדש שכללה רק כינוי גוף ברבים (הם), שאותו הנבדקות התבקשו להשלים. כל משפט ניסויי הכיל שני שמות פרטיים אחרי הביטויים מבין כולם רק/ כולם חוץ מ. השפעת השלילה נבדקה באופן זהה לחלקו השני של הניסוי הקודם. דוגמה למשפט ניסויי מכל תנאי ניתן לראות ב-(13):

(13)

א.	מבין כולם רק דפנה ויוסף הבינו את הבדיחה. הם...
ב.	מבין כולם רק דפנה ויוסף לא הבינו את הבדיחה. הם...
ג.	כולם חוץ מדפנה ויוסף הבינו את הבדיחה. הם...
ד.	כולם חוץ מדפנה ויוסף לא הבינו את הבדיחה. הם...

40 נבדקות ענו על השאלון, וכל נבדקת נחשפה לשלושה משפטים מכל תנאי (12 משפטים ניסויים בסך הכול). כל הנבדקות היו דוברות עברית ילידיות בטווח הגילים 18–59. לא היה להן ידע קודם על אודות מטרת הניסוי, ואף אחת מהן לא נחשפה לניסוי הראשון. השאלון נערך בממשק Google Forms, וכל נבדקת מילאה אותו בביתה.

3.2 תוצאות

כמו בניסוי הראשון, כל השלמה שהתקבלה סווגה באחת משלוש קטגוריות: קבוצת הייחוס, קבוצת משלימה, אחר. עבור משפטים בעלי מבנה רסטריקטיבי, קבוצת הייחוס היא יוצאת הדופן, הסט שמוחרג על ידי רק. למשל, במשפט "מבין כולם רק ורד ומאיר נהנו מהמופע" קבוצת הייחוס היא ורד ומאיר, והקבוצה המשלימה היא כל השאר – כלומר, אלה שלא נהנו מהמופע. במבנים אקספטיביים, כמו במשפט "כולם חוץ מעידו ויעל לא הצליחו במבחן", קבוצת הייחוס היא כולם להוציא את עידו ויעל; כלומר, במקרה הזה, אלה שלא הצליחו במבחן. הווה אומר, עידו ויעל, יוצאי הדופן שמוחרגים על ידי חוץ מ (וכן הצליחו במבחן), מהווים את הקבוצה המשלימה. כך, השלמות כמו (14) סווגו בקטגוריה "קבוצת הייחוס", והשלמות דוגמת (15) סווגו בקטגוריה "קבוצת משלימה". השלמות שסווגו בקטגוריה "אחר" היו השלמות שהתייחסו לדבר מה שאינו קבוצת הייחוס ואינו הקבוצה המשלימה, או שלא ניתן היה לדעת למה הן התייחסו (לדוגמה, 16).

(14) מבין כולם רק ורד ומאיר נהנו מהמופע. הם אהבו אותו.

(15) כולם חוץ מעידו ויעל לא הצליחו במבחן. הם היחידים שלמדו.

(16) כולם חוץ מזיו ונעמה לא טסו ללונדון. הם ידעו שהלונדונים עשויים מגבינה.

טבלה (3) מסכמת את תוצאות הניסוי.

חץ מ... לא...	חץ מ...	רק... לא...	רק...	
91 (75.8%)	16 (13.3%)	111 (92.5%)	114 (95.0%)	קבוצת הייחוס
24 (20.0%)	97 (80.8%)	4 (3.3%)	3 (2.5%)	קבוצה משלימה
5 (4.2%)	7 (5.8%)	5 (4.2%)	3 (2.5%)	אחר

טבלה 3 : מספר ההשלמות עבור כל סוג בכל אחד מהתנאים (אחוז ההשלמות עבור כל סוג בכל תנאי מופיע בסוגריים)

כפי שניתן לראות, המניפולציה החדשה לא שינתה מהותית את התוצאות. עבור המבנים האקספטיביים המכילים חץ מ... (שכאמור, היו אותם משפטים שנבחנו בניסוי הראשון) ניתן לראות שוב נטייה משמעותית לכיוון הקבוצה המשלימה, שאליה התייחסו 80.8% מההשלמות בתנאי ללא שלילה, לעומת 13.3% שהתייחסו לקבוצת הייחוס. גם כאן השלילה הפכה את כיוון התוצאות: עבור התנאי שהכיל שלילה, 75.8% מההשלמות התייחסו לקבוצת הייחוס לעומת 20% שהתייחסו לקבוצה המשלימה.

עבור המבנים הרסטריקטיביים המכילים רק, השלמות בודדות בלבד התייחסו לקבוצה המשלימה. בתנאי ללא שלילה 95% מהתגובות התייחסו לבני האדם המוזכרים – "קבוצת הייחוס", לעומת 2.5% שהתייחסו ל"קבוצה המשלימה". תוצאה דומה התקבלה גם עבור התנאי שהכיל שלילה, ובו 92.5% מההשלמות שהתייחסו לקבוצת הייחוס לעומת 3.3% שהתייחסו לקבוצה המשלימה. ככלל, מספר התגובות שהתייחסו לקבוצה המשלימה בתנאים הרסטריקטיביים היה נמוך ממספר התגובות שסווגו כאחר.

4. דיון ומסקנות

4.1 כמתים

מתוצאות הניסויים עולה כי דפוסי בולטות שיחית תלויים בהחלט, בין השאר, בכמתים ובמבנים שבהם נעשה שימוש. חלקו הראשון של הניסוי ממחיש את תפקידם של שני גורמים בקביעת דפוס הבולטות: מיקום הכמת באלת הכמות ושליטה (או היעדרה). את ההבדל בין הכמתים הרבה ו-לא מעט לבין מעט ו-לא הרבה אפשר להסביר בהבדל הכמותי בין שני הזוגות. הרבה ו-לא מעט מתייחסים לכמות רבה, ונראה שהנטייה שלהם היא להתמקד בתת-הקבוצה הגדולה שאליה הם מתייחסים, כלומר קבוצת הייחוס. בשני המקרים לא היו כמעט התייחסויות לקבוצה המשלימה בתגובות הנבדקות. לעומתם, לא הרבה ו-מעט מתייחסים לכמות מעטה; עבור לא הרבה התוצאות שהתקבלו היו חד-משמעיות לטובת הקבוצה המשלימה (84.1% מהתגובות), אם כי המגמה כאן חלשה יותר. כאן השלילה הפכה את המגמה.

נראה שעל אף המגמה הברורה, בכל זאת יש הבדל ניכר בין התגובה הבודדת שרפררה לקבוצה המשלימה בתנאי הרבה, לעומת 13 התגובות שרפררו לקבוצה הייחוס ב-לא הרבה. אנו מציעים כי הבדל זה נובע מהבולטות שקבוצת הייחוס מגיעה איתה מראש בשיח. ברירת המחדל של השיח מקבעת את הבולטות של המבע הלשוני המפורש על פני הנרמז. זו הסיבה שגם הכמות המעטה וגם

השלילה לא הצליחו להעלים בולטות זו לגמרי. נוסף על כך, בחינה של התפוצה השיחית של **לא מעט** לעומת **לא הרבה** מראה הבדל משמעותי: הצירוף **לא מעט** הרבה יותר שכיח מ**לא הרבה** (פי 11 בקורפוס Hetentent).⁴ אפשר לשער ש**לא מעט** עבר גרמטיזציה, ומשמש ככמת יחיד שמקודד קבוצה גדולה, לעומת **לא הרבה** שמתפרש באופן קומפוזיציונלי.

ברם, כזכור, הכמת **מעט** הוא יוצא דופן בין התוצאות שלנו. בכל שאר המקרים היה רוב ברור להשלמות על קבוצת הייחוס או להמשכים על הקבוצה המשלימה. לא כך עבור הכמת **מעט**: מספר ההשלמות שהתייחסו לקבוצה המשלימה דומה לכמות ההשלמות שהתייחסו לקבוצת הייחוס. אנו מציעים שתוצאה זו משקפת את התחרות בין ברירת המחדל, המעניקה לקבוצה המפורשת את הבולטות השיחית, לבין המגמה ההפוכה המאפיינת כמות מעטה, כלומר, העברת הבולטות לקבוצה המשלימה הגדולה. טיבו של הכמת "מושך" לכיוון הקבוצה המשלימה מכיוון שהוא מתייחס לכמות מעטה, כאשר הכמות המשלימה אותה משמעותית יותר. אך בהיעדר שלילה אין די בכך כדי להתגבר על הבולטות היחסית מלכתחילה של קבוצת הייחוס. כאשר מתווספת לכמת שלילה שהופכת אותו לכמת המציין כמות רבה (**לא מעט**) באופן קונבנציונלי, נראה שכל הגורמים חוברים יחדיו ומביאים לבולטות בלעדית של קבוצת הייחוס. עם זאת, אי אפשר להתעלם מההבדל בין תוצאותינו לתוצאות של מוקסי וסנפורד (1986) בנוגע לאנגלית (נדון בהבדל זה בסעיף 4.3).

4.2 מבנים אקספטיביים ורסטריקטיביים

את דפוסי הבולטות של המבנים האלה בחנו בשני ניסויים, וזיהינו בהם בעיה מתודולוגית פוטנציאלית בניסוי הראשון, וזו הובילה אותנו לערוך את הניסוי השני. בניסוי הראשון במשפטים הניסויים של **רק** לעומת **חוץ מ...** התגלה חוסר איזון מבני שנבע מהעובדה שהמבנים האקספטיביים כללו את הביטוי המכומת **כולם**, ולעומתם המבנים הרסטריקטיביים לא כללו ביטוי מקביל. דבר זה הוביל אותנו לשער שאולי אחת הסיבות שבגינן הנבדקות לא התייחסו כלל לקבוצה המשלימה במשפטים אלה הייתה היעדר מזהה מקביל שאפשר לרפרר אליו. על אף שהורן (2014) טוען שהבולטות שייכת ממילא לתוכן שאינו מפורש, החלטנו לערוך ניסוי נוסף שמקביל לחלק השני של הניסוי הראשון, אך יכלול את הביטוי **כולם** גם במשפטים המכילים **רק**.

במבנה הרסטריקטיבי **רק** הייתה התייחסות מובהקת לקבוצת הייחוס אשר מופיעה במשפט במפורש, ולא הייתה התייחסות כלל לקבוצה המשלימה. תוצאה זו חזרה גם במשפטים שבהם שלילה. ממצאים אלה מתיישבים עם טענת אריאל, שהחומר המובע מפורשות הוא זה שנמצא בפוקוס. אולם הם אינם מתיישבים עם הטענה של הורן, שהתוכן המשתמע הוא המוקד הטענתי שנמצא בפוקוס ומקבל בולטות שיחית. בניגוד להצעת הורן, ובשונה מהמבנים האקספטיביים, שבהם שתי הקבוצות היו נגישות לרפרור במידה מסוימת, הרושם הוא שבמבנים רסטריקטיביים לקבוצה המשלימה אין שום בולטות, ומה שבולט הוא התוכן המפורש בלבד. בניגוד למבנים האחרים, כאן אפילו השלילה לא הצליחה להביא להשלמות שמתייחסות לקבוצה המשלימה שאליה הורן היה מנבא שהנבדקות יבחרו לרפרר (אף בהיעדר שלילה); השלמה אחת בלבד התייחסה לקבוצה המשלימה במבנים רסטריקטיביים על פני הניסוי כולו.

⁴ **לא מעט** מופיע כ-200,000 פעמים בקורפוס Hetentent, לעומת **לא הרבה** שמופיע רק 18,000 פעמים. בגוגל **לא מעט** מחזיר כ-7,000,000 תוצאות, לעומת **לא הרבה** שמחזיר רק כ-550,000.

תוצאות אלה מתחזקות עוד יותר בניסוי השני. למרות האזכור המפורש לקבוצה המשלימה, דפוסי הבולטות השיחית לא השתנו. ההתייחסות הייתה בלעדית לקבוצת הייחוס, למעשה, בהתייחסויות בטלות בשישים לקבוצה המשלימה. בתנאי החיוב פי 38 המשכים בחרו בקבוצת הייחוס לעומת הקבוצה המשלימה, ובתנאי השלילה (רק... לא...) עמד הפער על קרוב לפי 28 לטובת קבוצת הייחוס.

תוצאות החלק השני של הניסוי הראשון, עבור המבנים האקספטיביים הדגישו את ההשפעה של השלילה. בתנאי חיוב – מרבית ההשלמות (75.4%) התייחסו לקבוצה המשלימה (כלומר – לאינדיווידואלים המוחרגים על ידי חוץ מ...), אך היו גם תגובות לא מעטות (21.7%) שהתייחסו לקבוצת הייחוס; ואולם, הכיוון התהפך בתנאי בשלילה – רק מיעוט (18.1%) התייחסו לקבוצה המשלימה, לעומת הרוב (76.8%) שהתייחסו לקבוצת הייחוס. התוצאות של הניסוי השני שמרו על המגמה הזאת.

4.3 מסקנות כלליות

שני הניסויים תומכים בהצעה כללית, שלגורמים אחדים יש תפקיד בקביעת הבולטות השיחית של קבוצת הייחוס לעומת הקבוצה המשלימה. קיומם של גורמים אחדים מייצר במקרים מסוימים קונפליקט, שכן גורם אחד עשוי לעודד דפוס בולטות אחד ולעומתו גורם אחר עשוי לעודד דפוס בולטות מנוגד לו.

לשיעור החלק מתוך השלם שאליו מתייחס הכמת-הביטוי, השפעה על דפוס הבולטות השיחית שנוצר במשפט, וכך גם לשלילה. כמתים שממוקמים גבוה בסקאלת הכמות יוצרים רפרור כמעט בלעדי לקבוצת הייחוס, ואין כמעט וריאציה. אולם נראה שיש השפעה מכרעת לשלילה. וכך, **לא הרבה**, הממוקם נמוך בסקאלת הכמות – (גורם התומך בבולטות הקבוצה המשלימה) אך בד בבד מערב שלילה (גורם התומך בבולטות קבוצת הייחוס) – הדגים נטייה ניכרת לכיוון הקבוצה המשלימה. זאת לעומת **מעט** – הממוקם נמוך בסקאלת הכמות אך לא כולל שלילה – אשר הציג רמה דומה של בולטות עבור קבוצת הייחוס ועבור הקבוצה המשלימה. כלומר, מסתמן שהשלילה "מחזקת" את רמת הנמיכות של הכמת. הכמתים הממוקמים גבוה בסקאלת הכמות, בלאו הכי יוצרים בולטות שיחית כמעט מוחלטת של קבוצת הייחוס, כך שלשלילה לא היה תפקיד משמעותי. זו הסיבה שלא היה הבדל בין הרבה ל-לא מעט.

לעומת מרבית הממצאים שתואמים בחלק זה לממצאים של מוקסי וסנפורד (1986) וסנפורד, מוקסי, ופטרסן (1996), **מעט** העברי מדגים התנהגות ייחודית. מוקסי וסנפורד (1986) מצאו כי עבור הכמת **a few** בעל הכיוון הטיעוני החיובי היו יותר השלמות שהתייחסו לקבוצת הייחוס, לעומת הכמת הדומה לו כמותית, אך בעל כיוון טיעוני שלילי **few**. מרבית המשכים לזה האחרון התייחסו לקבוצה המשלימה. כלומר, על אף ששני הכמתים שבשפה האנגלית מתייחסים לכמות נמוכה ואינם כוללים שלילה, הם הניבו דפוסי תגובות נבדלים. תוצאות אלה מדגישות גורם נוסף שמשפיע על דפוס הבולטות השיחית – הכיוון הטיעוני של הכמת. אנו מציעים ש**מעט** הוא המקבילה העברית הן של **a few** והן של **few**, כך שהוא טומן בחובו פוטנציאלית את שני הכיוונים הטיעוניים. דבר זה הוא שמסביר את הדפוס השיחית הלא עקבי שלו. מחקר נוסף בנושא אנו משאירים לעבודות עתידיות. ככלל נראה שקבוצת הייחוס נוטה להיות בולטת יותר בשיח כברירת מחדל, ואי לכך, יותר נגישה לדוברות. נציין בהקשר זה שאף שמרבית המשכים ל- **few** האנגלי היו לקבוצה המשלימה,

למעלה משליש משפטי ההמשך בחרו לרפרר דווקא לקבוצת הייחוס. עבור הקבוצה המשלימה ניכר שהיה צורך ביותר "תחמושת" על מנת לגרום לה להיות בולטת בשיח – הן כמת שמתייחס לכמות נמוכה, ובכך עשוי להדגיש את הכמות הנגדית, והן שלילה שמחזקת את הנטייה הזאת.

גם מחלקו השני של הניסוי הראשון עלו תוצאות מעניינות: על אף שלמבנים אקספטיביים ורסטריקטיביים יש השפעה דומה על תנאי האמת של המשפט, הם הדגימו התנהגות שונה בנוגע לדפוס הבולטות השיחית שהם יוצרים. עבור מבנים המכילים **חוץ מ...** התקבל אחוז לא מבוטל של התייחסויות לקבוצת הייחוס, אך עדיין רובן המכריע של התגובות התייחס לקבוצה המשלימה. במקרה הזה הייתה בולטות מובנית לקבוצה המשלימה, שסומנה בשמות פרטיים בעמדת נושא. כאמור, דבר זה לא ביטל התייחסויות לקבוצת הייחוס במשפטים המכילים **חוץ מ...** – עובדה המעידה על כך שלקבוצת הייחוס יש לכל הפחות בולטות מסוימת במבנים כאלה. ייתכן שבחינה של מבנים אקספטיביים אחרים, פחות מוטים מבחינת הפוקוס של הישויות בעמדת נושא, תניב תוצאות מאוזנות יותר (או לחלופין דווקא נוטות יותר לכיוון קבוצת הייחוס). על פי "תאוריית הנגישות" של אריאל (1990, 2001), ישויות שיח נגישות יותר מושכות אזכורים רבים יותר. שמות פרטיים (כגון **ינאי וטל**) מייצגים ישויות שיח נגישות הרבה יותר מרפרור כוללני **לכולם**. בדיקת מבנים כאלה אנו משאירים למחקר עתידי. ובכל זאת, במשפטים מסוג **חוץ מ... לא...** נראה כי השלילה הפכה את המגמה: כאן, נטיית הנבדקות הייתה לייחס את כינוי הגוף דווקא לקבוצת הייחוס, ביחס הפוך לתוצאות המבנים האקספטיביים ללא השלילה, זאת למרות שגם כאן קבוצת הייחוס היא המזוהה הנחות "כולם".

בניגוד לכך, התנהגותם של מבנים רסטריקטיביים עם **רק** הייתה אחידה לאורך שני הניסויים: אחוז התגובות שייחסו את כינוי הגוף לקבוצה המשלימה במשפטים כאלה היה מזערי הן בתנאי בחיוב והן בתנאי בשלילה. תוצאות אלה סותרות את טענתו של הורן בדבר המוקד הטענותי של משפטים מסוג זה. על פי הורן, היינו צפויים לקבל אך ורק תגובות שמתייחסות לקבוצה המשלימה – כלומר, לקבוצה המשלימה לזאת שמוחרגת על ידי הרכיב הרסטריקטיבי. בפרפרזה על משפט (6) מתוך הורן (2014), עבור משפט כמו (17א), ההשלמות שהיו צפויות להתקבל על פי הטענה שלו הן השלמות מסוג (17ב). ואולם, כאמור, רק השלמה אחת כזאת התקבלה, לעומת הרוב המכריע של ההשלמות שהיו מסוג (17ג).

(17)

- א. רק כריס ומרי באו בזמן. הם...
- ב. ...היו תקועים בפקק.
- ג. ...חיכו שכל האחרים יגיעו.

אם כך, נראה שבמקרה של משפטי **רק** אין מדובר רק במגמה מועדפת, אלא כמעט בהכרח לרפרר לקבוצת הייחוס. מסתמן ששלילה עשויה להפוך מגמה, אך היא אינה מסוגלת להיבנות כבולטת ישות שכלל אינה נגישה.

ראוי לציין שעל אף שהורן טוען שהתוכן הבולט במבנים רסטריקטיביים עם **רק** הוא דווקא התוכן המובלע – מכיוון שמשפטי **רק** בניסוי הראשון לא הכילו צירוף שמני שיכול לרפרר לקבוצה המשלימה על פני השטח (**כולם**), עלתה ההשערה שאולי עניין זה הוא שמשפיע על התפלגות התוצאות בחלק זה של הניסוי. זו הייתה הסיבה שהוספנו את הניסוי השני, שבו הביטוי **כולם** הופיע בכל סוגי

המשפטים הניסויים. אולם, כאמור, גם ניסוי זה הניב תוצאות דומות. כינוי הגוף רפרר לקבוצת הייחוס ברוב המכריע של המקרים הן בתנאי בחיוב והן בתנאי בשלילה.

נראה אפוא כי במשפטים אלה התוכן הבולט באופן בלעדי הוא התוכן המפורש, ולא המשתמע – בניגוד לטענתו של הורן. ממצאים אלה מאששים את טענתה של אריאל בנוגע לאופיים של המבנים הרסטריקטיביים; התוכן הלשוני שמהווה את טיעון-הנגד הוא זה שאליו הנבדקות התייחסו, תוך התעלמות כמעט מוחלטת מהקבוצה המשלימה.

בעקבות אריאל (2020) מחקר זה מציע פרדיגמה מחקרית כללית, שמניחה שמקטעי מבע (מפורשים וכן מובלעים) שונים אינם נושאים רמת בולטות שיחית אחידה. במאמר זה הבחנו בין תוכן מפורש (קבוצת הייחוס) למובלע בחלקו (הקבוצה המשלימה), בין כמות רבה למעטה, בין הקשר בחיוב להקשר בשלילה, בין מבנים אקספטיביים לרסטריקטיביים, ואף בין שלילה קומפוזיציונלית לבין שלילה שהפכה מרכיב אטום בביטוי יחיד (לא מעט). אנו מציעות שמחקר עתידי ירחיב את היריעה לבחינה של כמתים נוספים ושל תבניות טיעוניות נוספות, כגון מבני מצד אחד X... ומצד שני Y, X אבל X, Y למרות ש-Y ועוד רבים אחרים.

רשימת מקורות

- J. Anscombe and D. Oswald, *L'argumentation dans la Langue*. **Languages** 42: 5–27. אנסקומברה ואוסולד (1976)
- M. Ariel, **Accessing Noun-Phrase Antecedents**, London: Routledge. אריאל (1990)
- M. Ariel, *Accessibility Theory: An Overview*. In: T.J.M. Sanders, J. Schilperoord and W. Spooren (eds.) **Text Representation: Linguistic and Psycholinguistic Aspects**, Amsterdam: John Benjamins: 29–87. אריאל (2001)
- M. Ariel, *Exceptives and the Prominence Competition*, **Prominence Workshop**, University of Cologne — Online. אריאל (2020)
- L. R. Horn, *Information Structure and the Landscape of (Non-) at-issue Meaning*. In: Caroline Féry and Shinichiro Ishihara (eds.) **The Oxford Handbook of Information Structure**, Oxford Academic: 108–127. הורן (2014)
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199642670.013.009>
- N. P. Himmelmann and B. Primus, *Prominence Beyond Prosody – A First Approximation*. In: Amedeo De Dominicis (ed.) **PS-prominence: Prominences in Linguistics. Proceedings of the International Conference**, Viterbo: DISUCOM Press: 38–58. הימלמן ופרימוס (2015)
- L. M. Moxey and A. J. Sanford, *Quantifiers and Focus*. **Journal of semantics** 5(3): 189–206. מוקסי וסנפורד (1986)
- A. J. Sanford, L. M. Moxey and K. B. Paterson, *Attentional Focusing with Quantifiers in Production and Comprehension*. **Memory and Cognition** 24(2): 144–155. סנפורד, מוקסי, ופטרסון (1996)

על הרמת האצבע המורה בשיח העברי¹

1. מבוא

המחווה של הרמת האצבע המורה (ציור 1) היא מחווה פרגמטית (למשל, קנדון, 2017) המשמשת בקרב דוברי שפות שונות. קנדון (2004) תיאר את השימוש בה בקרב דוברי אנגלית ואיטלקית וייחס לה תפקיד של nomination deictic, כלומר, באמצעות המחווה הזאת הדובר "מצביע" על צירוף לשוני המצריך תשומת לב מיוחדת (קנדון, 2004 : 142). עוד הוא הציע שהמחווה מציינת את יחס הדובר כלפי מה שנאמר ורומזת על אופן הפירוש של המבע הלשוני (קנדון, 2004 : 158). עם זאת קנדון לא פירט מהו יחס הדובר כלפי המסר או את האופן שבו יש לפרש את המבע. ברסם ומולר (2014) זיהו את המחווה הזאת בקרב דוברי גרמנית ושייכו אותה לקטגוריה של מחוות בעלות תפקידים פרגמטיים. ברסם ומולר ציינו שלמחווה תפקיד קטפורי של משיכת תשומת ליבו של הנמען לנושא חדש וחשוב ושל ציון שינוי נושא. מן המחקרים האלה עולה שהמחווה מזוהה עם משיכת תשומת לב.

ציור 1. המחווה של הרמת האצבע המורה

- במאמר זה אבחן את השימוש במחווה של הרמת האצבע המורה באינטראקציה בקרב דוברי עברית ואנסה לענות על השאלות הבאות:
- באילו הקשרים מופיעה המחווה?
 - מה התפקידים שלה?
 - מדוע משתמשים הדוברים במחווה זו בהקשרים האלה? כלומר, מה הקשר בין צורת המחווה לתפקידיה?

המחקר הנוכחי מבוסס על דוגמאות מתוך תוכנית האקטואליה "אפקט הפרפר" של ערוץ "קבלה לעם", אשר בה שני מנחים מארחים מומחים בעלי שם בחברה האקדמית-ישראלית כדי לדון בנושאים שנויים במחלוקת. התוכנית משלבת אלמנטים של שיחות ושל הז'אנר התקשורתי של ראיונות חדשותיים. אורכו הכולל של הקורפוס הוא כ-560 דקות, והוא כולל 14 תוכניות ששודרו בין השנים 2012 ל-2013. מאה היקרויות של המחווה חולצו מהקורפוס ונותחו ההקשרים הלשוניים שבהם היא הופיעה.

¹ לגרסה מורחבת של מאמר זה ראו ענבר, 2022.

עולה מן המחקר כי המחווה מופיעה בהקשרים שונים לכאורה, שבדרך כלל אינם נלמדים יחד: הבעת ניגוד מסוגים שונים, הבעת עמדה אפיסטמית של ודאות (epistemic certainty), מיקוד סקלרי (העשוי להיות מובע בעברית במיליות כגון **רק, גם, אפילו ודווקא**), השהיית שיח, הערות אגב המערבות סטייה (או סטייה לכאורה) מן הנושא העיקרי, הצגת שורות המחץ בנרטיבים המשובצים באינטראקציה ועוד (להרחבה ראו ענבר, 2022). המחקר מלמד שהתכונה המשותפת לכל ההקשרים האלה היא שהדובר מציג תוכן או פעולה בשיח המנוגדים לציפיות (המשוערות) של הנמען, בין אם מבוססות על שיח קודם או על ידע כללי. אציע שבהקשרים שהתגלו במחקר דוברי העברית משתמשים במחווה זו כאמצעי לסימון התוכן או הפעולה בשיח כבלתי צפויים עבור הנמען, וכך היא מסייעת בהכנת הנמען לקראת שינוי הנחות היסוד שלו. עוד אציע כי צורתה של המחווה טומנת בחובה הפגנת ידע וסמכות.

הצורה הפרוטוטיפית של המחווה היא הרמת האצבע המורה המופנית כלפי מעלה, והיא בדרך כלל מוחזקת לזמן מה. אך יש בה וריאציות: הדוברים עשויים להרים יד ימין או יד שמאל, או את שתי הידיים ברזמנית, כפי היד יכולה להיות מופנית כלפי חוץ או כלפי הדובר, הדובר יכול להרים את האצבע כלפי מעלה בתנועה חזרתית, ולפעמים הדובר מרים את האצבע כלפי מעלה ומזיז את היד בתנועה חזרתית כלפי חוץ ובחזרה אל גוף הדובר. מה שמצדיק התייחסות לכל הווריאציות כאל **משפחת המחווה** (gesture family, ראו, למשל, קנדון, 2004) הוא התכונה המשותפת לכל הצורות האלה – האצבע המורה מורמת ומופנית כלפי מעלה, וכן העובדה שדוברים שונים משתמשים בווריאציות של המחווה בהקשרים מסוימים באותו התפקיד.²

2. הקשרים

בתת-הסעיפים הבאים אדגים הקשרים שונים שבהם הופיעה המחווה.³

2.1 ניגוד והסתייגות

הרמת האצבע המורה מתלווה למבעים שבהם הדובר מציג דעה המנוגדת לדעה הרווחת או למה שנאמר קודם במפורש או למה שמשמע משיח קודם. במבעים אלו עשויים להופיע ביטויי ניגוד והסתייגות, כגון **אבל, להפך, למרות ש-**. דוגמה 1 ממחישה הקשר כזה. הדוגמה נלקחה מריאיון עם פרופ' לכלכלה התנהגותית, ובו הדוברים דנים בשאלה אם כסף עשוי להסב אושר. לפני הקטע שהובא בדוגמה 1, המרואיין מספר כי אנשים שזוכים בסכום כסף גדול, נוטים להשקיע אותו בדברים חומריים, ורמת האושר שלהם אינה עולה לטווח הארוך. בניגוד לגישה רווחת זו מציג המרואיין גישה אחרת וטוען שאפשר "לקנות" שמחה, אך מסתייג ומציע לקנות חוויות ולתרום כסף. המחווה של הרמת האצבע המורה נלווית לביטוי **אבל** המציין כאן הסתייגות.

(1)⁴

אז השאלה הזאת של האם כסף יכול לקנות שמחה, מסתבר שאפשר לקנות עם זה יותר שמחה, **[!]** אבל אם נקנה חוויות, אם ניתן כסף לחברים.

(“אפקט הפרפר” עם דן אריאלי)

² ייתכן שאפשר לזהות תפקידים ייחודיים לכל וריאציה, אך לשם כך דרוש מחקר מקיף יותר.

³ להרחבה ראו ענבר, 2022.

⁴ סימן הקריאה [!] מסמן מתי הופיעה המחווה, והקטע שהמחווה מתוזמנת איתו – בקו תחתון. הביטוי המטאלשוני הרלוונטי לתפקיד המחווה מסומן בכתיב מודגש. הסימן [] בתחילת המבע מסמן חפיפה, מקף קצר (-) מסמן קטיעה, ושלוש נקודות בתוך סוגריים מרובעים [...] – השמטה של דיבור.

דוגמה 2 נלקחה מריאיון עם פרופסור לפסיכולוגיה, ובו הדוברים דנים בהשפעת המקשיב (הנמען) על מהלך השיחה – אחד מתחומי המחקר של המרואיין. לפני הקטע שהובא בדוגמה 2, אחד המראיינים הציג דעה רווחת אשר לפיה במהלך השיחה המקשיב פסיבי בדרך כלל והדובר הוא זה שמוביל את השיחה. בתגובה מציג המרואיין דעה העשויה להפר את ציפיות הנמען המבוססות על הדעה הרווחת שהציג, וטוען שהקשבה דורשת מאמץ גדול מאוד. בהקשר הזה הניגוד מובע במפורש במילית **אבל**.

(2)

או! זה מעניין מאוד. מה שאתה אומר: "אני פסיבי" זה הייתה מחשבה של החוקרים במשך 50 שנה. [!] **אבל** להקשיב באמת כדי להבין את האחר זה מאמץ מאוד גדול, זה עבודה. ("אפקט הפרפר" עם אבי קלוגר)

2.2 ודאות אפיסטמית

הקשר נוסף שבו הופיעה המחווה של הרמת האצבע המורה הוא הבעת ודאות אפיסטמית. מדובר בהקשרים שבהם הדובר מדגיש או מעצים את מחויבותו החזקה כלפי אמיתות המבע. הדובר מעצים את אמיתות הדברים כאשר הם חדשים לנמען ועומדים בניגוד לציפיותיו, ולכן עשויים להפתיע אותו. התפקיד הזה מיוחס בעברית לסמן השיח **בעצם** (ברדנשטיין, 2021; גבורה ומנור, 2013), ובאנגלית לביטויים כגון actually (למשל, איימר, 1986) או in fact (למשל, שוונטר וטראווגוט, 2000). גבורה ומנור (2013) קושרים בין התפקיד של **בעצם** למונח של **הבלטת ערך** (לבנת, תשע"ב) המתייחס להפניית תשומת הלב של השומע לנקודות חשובות בשיח. לפי גבורה ומנור (2013: 72), **בעצם** מסמן לשומע שעניין חשוב ומשמעותי יישמע מייד, ועל כן עליו להיות קשוב. באופן הזה הדובר יוצר ציפייה אצל השומע באשר למידע המועבר. דוגמה 3, שנלקחה מאותה שיחה על חשיבות ההקשבה והשפעתו של המקשיב על מהלך השיחה, ממחישה הקשר כזה. המרואיין טוען שמי שקובע את השיחה הוא המקשיב, וטענה זו מנוגדת לדעה הרווחת שהוזכרה קודם לכן על ידי המראיין: הדובר הוא זה שמוביל את השיחה, ואילו המקשיב אינו פעיל אלא מובל.

(3)

...מבחינה תאורטית חוקרות אמריקאיות טענו טענה אחת **שבעצם** [!] **המקשיב** קובע את השיחה.

("אפקט הפרפר" עם אבי קלוגר)

המחווה מופיעה מייד אחרי סמן השיח **בעצם** ומתלווה אל הביטוי **המקשיב**. באמצעות המחווה מפנה הדובר את תשומת ליבם של הנמענים אל המבע, מספק להם רמז על אופן פירושו ומחזק את תפקידו של סמן השיח **בעצם**.

2.3 מיקוד סקלרי

המחווה של הרמת האצבע המורה עשויה להופיע לצד רכיב לשוני הנתפס סביר פחות או צפוי פחות ביחס לרכיבים אחרים המשתייכים לקטגוריה העולה בשיח שאותה מייצג הרכיב הלשוני שהמחווה נלווית אליו. יש שהרכיבים הנוספים המשתייכים לקטגוריה העולה בשיח מפורשים ובאים במבנה של רשימה (דוגמה 4), ויש שהם משתמעים מן ההקשר (דוגמה 5). ציון ערך של רכיב השיח כסביר פחות

או צפוי פחות יחסית לערכים אחרים אפשר לייחס בעברית למיליות כגון **אפילו**, **דווקא**, **גם**, **ורק** (השוו, קוניג, 1991). ואכן, המחקר מעלה שהמחווה נוטה להתלוות למבעים הכוללים את הביטויים האלה, אך גם למבעים שבהם יחס זה משתמע מן ההקשר. בדוגמה 4 הדובר, עתידן בהתמחותו המדעית, מסביר כי עתידנים, לעומת אנשים אחרים, מתעניינים בעתיד הרחוק יותר, והם אף יכולים לנבא עתיד בהתבסס על דפוסים מסוימים שנצפו בעבר ונצפים בהווה.

(4)

כולנו חושבים עתיד, שבועיים קדימה, חודש קדימה, שנתיים, חמש שנים קדימה. אנחנו לא מחפשים רק חמש שנים, אנחנו מחפשים עשר שנים, ועשרים שנה, וחמישים שנה [!] **ומאה שנה**. ("אפקט הפרפר" עם דוד פסיג)

בדוגמה (4) המחווה מתלווה לרכיב הלשוני **מאה שנה**, והיא מצביעה על כך שהדובר מתייחס אל רכיב זה כאל צפוי פחות מבין הרכיבים האחרים המוצגים לפניו ברשימה, והדובר מייחס לנמען אמונה שהסתכלות מאה שנה קדימה היא סבירה פחות ביחס לערכים האחרים שבמבע. בשיחה שממנה נלקחה דוגמה 5, הדובר, מומחה לאורתופדיה אונקולוגית, מתלונן על הסטנדרטים הנמוכים של הרפואה הציבורית במדינות הקפיטליסטיות. הוא מביא לדוגמה בית חולים ציבורי בווינגטון, שהוא ביקר בו, ומציג אותו כדוגמה מפתיעה במיוחד כי מדובר בבית חולים בבירת ארצות הברית – אחת המדינות הקפיטליסטיות המפותחות ביותר בעולם.

(5)

תקשיב, אני הייתי בארצות הברית שלוש שנים, אני התמחיתי שם. למדתי במרכז מפואר. רק כשבאתי לבוס שלי אמרתי לו תשמע, מחר בבוקר אני רוצה ללכת לסיטי הוספיטל. סיטי הוספיטל נמצא במרחק של 1000 אווירי, אוקיי. אמר לי: מה פתאום אתה הול-מה יש לך לעשות שם? זה בכלל לא... אמרתי: אני רוצה לראות. סיטי הוספיטל זה שתבין זה בלשון אמריקאית זה רפואה ציבורית. [!] **זה בווינגטון DC, בירת ארצות הברית**. הלכתי לבית החולים הזה. אני מביח לך שבאותה תקופה בית החולים בחאן יונס היה ברמה יותר גבוהה. ("אפקט הפרפר" עם יצחק מלר)

2.4 שלילה ניגודית (contrastive negation)

בנוסף המחווה מופיעה במבנים של **שלילה ניגודית** (contrastive negation). שלילה ניגודית היא משפחה של תבניות הכוללות שני חלקים: האחד נשלל והשני מוצע כתחליפו (למשל "לא פגשתי את דינה אלא את יוסי"; "לא שנהניתי בטיוול הזה, אבל גם לא סבלתי", "בטיול הזה נהניתי ולא סבלתי" ועוד). למבנים האלה תפקידים שונים בשיח ומתלווים אליהם דגמים מחוותיים שונים (ענבר, בדפוס). אך בהקשרים מסוימים, כשהדובר דוחה דעה, טענה כללית, את מה שנאמר בשיח קודם במפורש או משתמע ממנו, כדי לטעון טענה חלופית, טענה חזקה יותר בדרך כלל, אנחנו מוצאים את המחווה של הרמת האצבע המורה. בדוגמה 6, המרואיין, עתידן, מנסה לנבא מה יקרה בעתיד בכבישים כתוצאה של תבונת ההמונים (שורה 1). המרואיין נכנס לדבריו ומשלים את טענתו של המרואיין בהצעה שבעתיד לא יהיו פקקים (שורה 2). המרואיין דוחה את הצעת המרואיין כדי לטעון טענה חזקה יותר שבכלל לא יהיה צורך ברמזורים (שורה 3). המחווה של הרמת האצבע המורה מתלווה לחלק הראשון של המבנה.

(6)

- 01 מרואיין : יכול להיות מצב שבו יהיה יום בגלל תבונת ההמונים ש...
 02 מראיין : לא יהיה פקקים.
 03 מרואיין : [! לא שלא יהיו פקקים], לא יצטרכו בכלל רמזורים!

("אפקט הפרפר" עם דוד פסיג)

2.5 השהיית שיח

המחווה של הרמת האצבע המורה עשויה להופיע בהקשרים שבהם הדובר מנסה להשהות את השיח או לשנות את כיוונו. בהקשרים האלה עשויים להופיע צייני השהיה (suspension markers) כגון **רגע** (ברדנשטיין ושור, 2019) או **סליחה**. בין שאר התפקידים, הביטויים האלה מציינים את ניסיון הדובר למנוע מאחרים לדבר ולשמור את תור הדיבור (סקוט, 2002). יש לציין שאוסקוביץ ותלהגני-ניקזם (2022) זיהו שימוש במחווה של הרמת האצבע המורה לצד ביטויי השהיה מקבילים בקרב דוברי גרמנית. הם טענו שהמחווה והביטוי שהיא נלווית אליו (ein moment) מאותתים יחד שתור הדיבור הושהה זמנית. בשיחה שלפני הקטע המובא בדוגמה 7, המראיין, פרופסור לכלכלה התנהגותית, טוען שכאשר למישהו יש מוטיבציה חיצונית, אין הוא יכול להיות אובייקטיבי כשהוא ממלא את תפקידו המקצועי. כך למשל מנהלי הבנקים אינם תמיד מקבלים החלטות אובייקטיביות כשלקוחותיהם קרובי משפחה או חברים.

(7)

- 01 מרואיין : אני בטוח שאתה לוקח את כל מנהלי הבנק האלה
 02 שעושים כל מיני דברים נוראיים,
 03 והם לא מבינים שהם לא אובייקטיביים.
 04 מראיין : מה מה לעשות?
 05 [יש לנו דקה וחצי.
 06 מרואיין : **רגע, רגע**
 07 דוגמה דוגמה נהדר-
 08 מראיין : אנחנו חייבים לסיים. עוד דקה וחצי.
 09 מרואיין : [! לא לא לא רגע]
 10 מראיין : דקה וחצי.
 11 (חילופי תורות אחדים)
 12 מרואיין : אם אתה הולך לרופאים, לרופא שיניים,
 13 מה הסיכוי שרופא שיניים שקודח לך רואה סתימה
 14 רואה חור דרך הרנטגן
 15 ושרופא שיניים אחר מוצא את אותו חור באותה סתימה?
 16 אותו חור באותה שן? מה הסיכוי?
 17 בארצות הברית זה חמישים אחוז.
 18 מראיין : פש!

("אפקט הפרפר" עם דן אריאלי)

לאחר שהמראיין מציג את התנהגותם של מנהלי הבנקים כדוגמה להתנהגות לא אובייקטיבית (שורות 1–3), המראיין תוהה מה עליו לעשות (שורה 4) ומגלה שהריאיון אמור להסתיים תוך דקה וחצי (שורה 5). בתגובה המראיין מנסה לשמור את תור הדיבור שלו שלוש פעמים ובכמה דרכים. בחפיפה לדברי המראיין באמצעות הרצף **רגע, רגע** (שורה 6) המראיין מבקש להשהות את השיח ולהחזיק את תור הדיבור שלו (ברדנשטיין ושור, 2019). במקביל המראיין חוזר למרחב המחוות של הנמען בידו השמאלית – אמצעי נוסף לשמור את תור הדיבור שלו (סוויטסר וסייזמור, 2008). המראיין מציין שהוא מבקש להוסיף דוגמה נוספת להתנהגות לא אובייקטיבית, דוגמה **נהדר-** (נהדרת) לדבריו (שורה 7). ואולם המראיין מתעקש שיש לסיים את הריאיון וחוזר על כך שנשארה דקה וחצי (שורה 8). בפעם השלישית המראיין מפיך צרור של סמני שיח המלווה במחוות של הרמת האצבע המורה: הוא חוזר על המילה **לא** שלוש פעמים ומוסיף את הביטוי **רגע** (שורה 9). בסופו של דבר המראיין מתעלם מרצון המראיין לסיים את הריאיון ומציג את הדוגמה (שורות 12–17). בתגובה המראיין מביע התפעלות באמצעות הפריט הבלתי לקסיקלי **פשוט** (שורה 18).

הפעולה של השהיית השיח עשויה לעורר את התנגדות הנמען, ולכן בהקשרים האלה משתמש הדובר באמצעים לשוניים המכוונים לריכוך הפעולה הזאת. הביטוי **רגע**, למשל, מרכז את הפעולה העשויה לעורר את התנגדות הנמען על ידי סימון של זמן ההשהיה כפרק זמן קצר ביותר (ברדנשטיין ושור, 2019), והמילה **סליחה** – על ידי הבעת התנצלות. השימוש במחוות של הרמת האצבע המורה בהקשרים האלה עשוי לסמן שההשהיה ראויה שכן הדובר עתיד להוסיף דבר מה חשוב ומעניין, בדוגמה שלעיל – דוגמה נהדרת (**דוגמה נהדר-**).

2.6 הערות אגב

המחוות יכולה להופיע כאשר הדובר מציג הערת אגב. בעברית בהקשרים האלה עשוי להופיע הביטוי (**דרך אגב**). עד כה לא נעשה מחקר מקיף על תפקידי הביטוי (**דרך אגב** בעברית, אך ביטויים מקבילים נחקרו בשפות אחרות (ראו, למשל, טראוגוט, 2022; פרבו, 2011; פרייזר, 1999) והוצע שתפקידם, בין השאר, לאותת שהקטע העוקב רלוונטי למה שנאמר קודם, גם אם המבע עלול להיתפס כסטייה מן השיח. אפשר שלמחוות של הרמת האצבע המורה המופיעה בהקשרים האלה, עם הביטוי הלשוני או בלעדיו, תפקיד דומה: באמצעות האיתות שהקטע העוקב רלוונטי למה שנאמר קודם היא מחזקת קישוריות בשיח ואף יוצרת אותה. בדוגמה 8 המראיין, פרופסור לסוציולוגיה, מסביר שהמעבר לאמצעי ייצור חדש עלול לשנות את המבנה החברתי, והוא מכתוב מעמדות חדשים.

(8)

- 01 ... כי הפיאודל ואריסטוקרט קודם כול לא עובד,
- 02 והוא משתבח בכך שהוא לא עובד,
- 03 ואמצעי הייצור שלו זה הקרקעות, הוא בעל הקרקעות.
- 04 ברגע שבא לעולם סוג חדש של אמצעי ייצור,
- 05 הסוג הזה גם כן קובע מעמד חדש, במקרה הזה הבורגנות.
- 06 ויוצר גם כן אופן ייצור חדש שזה מה שנקרא הקפיטליזם התעשייתי.
- 07 **[! דרך אגב זה נכון גם לגבי הנשלטים.**
- 08 אם בעבודת אדמה בתקופה הפאודלית זה איכרים, צמיתים, אריסים,

09 זה הופך להיות בעידן התעשייתי כמובן הפרולטריון.

10 דהיינו משהו מן היסוד משתנה.

(״אפקט הפרפר״ עם משה צוקרמן)

המרואין מסביר תחילה שאמצעי הייצור של הפיאודל או האריסטוקרט הוא בעלות על הקרקעות (שורות 1–3). הוא מוסיף שהמהפכה התעשייתית מביאה עימה סוג חדש של אמצעי ייצור, והוא קובע מעמד חדש – הבורגנות (שורות 4–6). בליווי המחווה של הרמת האצבע המורה הדובר משתמש בביטוי **דרך אגב** ומעיר שהדבר נכון גם לגבי הנשלטים (שורה 7). המרואין מסביר שבעידן התעשייתי הפרולטריון מחליף את האיכרים, הצמיתים והאריסים (שורות 8–9). אחרי ההסבר הזה ברור לחלוטין שהמעמדות שהוזכרו קודם לכן ללא הביטוי המכליל – הפיאודל והאריסטוקרט – שייכים לקטגוריה של השולטים. באומרו **זה נכון גם לגבי הנשלטים** (שורה 7) הדובר עובר אל קטגוריית הנשלטים, ובאמצעות המחווה והביטוי **דרך אגב** הוא מאותת לנמען שהדבר רלוונטי למה שנאמר קודם: שתי הקטגוריות – השולטים והנשלטים – עוברות תהליך דומה, ולמעשה משלימות זו את זו בתוך התהליך. הדובר מבחיר למעשה שהמעמדות שהוזכרו קודם לכן הן רק צד אחד של התהליך. אם בדוגמה הזאת הרלוונטיות של הקטע העוקב עשויה להתבהר באמצעות ההיסק אחרי שנאמר **זה נכון גם לגבי הנשלטים**, בדוגמה הבאה הרלוונטיות של הקטע הפותח במחווה מתבהרת רק בסופו.

בדוגמה 9 אחד המראיינים מציג פרדוקס לכאורה: אנשים נהיים מדוכאים יותר ככל שיש להם משאבים רבים יותר (שורה 1), וכתוצאה מכך הוא ממליץ להשקיע בקשרים חברתיים (שורה 2). המראיין מודיע שהוא עומד להוסיף דבר מה קצר, **חצי משפט** (שורה 3), ולאחר שהמראיין השני מאשר זאת (שורה 4), הוא מתחיל לספר על הריאיון ששמע אתמול (שורה 5), לקראת הפסח, על השעבוד ועל העבדות (שורה 6). במבט ראשון אין קשר בין הנושאים, אך הביטוי **דרך אגב** והמחווה של הרמת האצבע המורה (שורה 3) מרמזים לנמען שהמבע רלוונטי והקשר יתבהר בהמשך. המראיין מוסיף שמדובר בעבדות לסטטוס ולצריכה (שורות 7–8). הוא מציין שלפי הסקרים אנשים עובדים יותר ממה שהיו רוצים (שורות 9–10), ומסביר תופעה זו: האנשים במרוץ אחרי הסטטוס והצריכה (שורות 11–12). המראיין משווה את הריצה אחרי הסטטוס והצריכה לריצה בהליכון ומעריך אותה כבעייתית משום שכל הזמן נשארים במקום (שורות 13–14). המראיין השני מגיב בצחוק (שורה 15) המביע הערכה חיובית (גלן, 2003). כעת אפשר להבין את הפרדוקס לכאורה שהוצג קודם לכן: המשאבים הרבים העומדים לרשותנו משעבדים אותנו.

(9)

01	מראיין א :	ומוכח שהאדם למרות שיש לו יותר משאבים נהיה יותר בדיכאון.
02		אז עדיף להשקיע יותר בקשרים חברתיים, יכולת [...]
03		[!] <u>אתה יודע, דרך אגב, אני אגיד עוד חצי משפט.</u>
04	מראיין ב :	חצי.
05	מראיין א :	שמעתי ראיון אתמול עם ד״ר מוני דהן ב... ב...
06		שדיבר לקראת הפסח על השעבוד, על עבדות.
07		אז הוא דיבר על עבדות, על עבדות לסטטוס ועבדות לצריכה,
08		שתכלס אנשים כל כך משועבדים לזה.

כולם בסקרים אומרים שהם עובדים יותר	09
ממה שהם היו רוצים לעבוד.	10
ולמה הם עובדים כי הם פשוט עכשיו	11
במרוץ אחרי הסטטוס והצריכה.	12
הבעיה שכולם רצים ואז אתה כמו בהליכון,	13
אתה כל הזמן רץ ונשאר במקום...	14
מראיין ב: <צחוק>	15

"אפקט הפרפר" עם אבי לקוגר

גם בהקשרים של סטייה מן השיח אפשר לראות סוג של ניגוד – לא במונחים של עמדה, אלא במונחים של ארגון נושאי השיחה (השוו לזוסמן, 2016): ציפיות הנמען לגבי כיוון השיח מנוגדות לכיוון שלוקח הדובר.

2.7 שורות מחץ

בנרטיבים בתוך השיחה המחווה יכולה להתלוות לשורות מחץ, נקודות שיא, אשר גם הן אמורות להפתיע את הנמען. הסיום המפתיע מלווה במחווה של הרמת האצבע המורה בדוגמה 10:

(10)

- 01 תלמידה לשעבר נתנה לי ציטוט,
- 02 אני חושב, של נזיר מהמאה 11,
- 03 שאמר שכשהוא היה צעיר הוא רצה לשנות את כל העולם,
- 04 אחר כך הוא רצה לשנות את העיר שלו,
- 05 כשהתבגר יותר, רצה לשנות רק את השכונה ש-,
- 06 וכשהגיע לזקנתו אומר:
- 07 לו רק הייתי משנה את עצמי,
- 08 [!] הייתי משנה את העולם.

("אפקט הפרפר" עם אבי קלוגר)

בקטע שבדוגמה 11 המחווה מופיעה שלוש פעמים. הדובר, פרשן לענייני ערבים, מספר סיפור שנכתב על ידי הסופר המצרי נגיב מחפוז, ובו הסופר משווה את מצרים לאישה זקנה כדי להדגים מה עבר על המדינה בתקופה האחרונה.

(11)

- 01 הסופר המצרי נגיב מחפוז,
- 02 שאם היה לנו זמן הייתי מספר איך פעם פגשתי אותו,
- 03 אבל זה גם סיפור מאוד מעניין משל עצמו,
- 04 כתב באחד הסיפורים הקצרים שלו אגב פה,
- 05 אה, הוא השווה את מצריים לאישה זקנה,
- 06 שהיא נופלת בפיתויו של כל צ'רמר שעובר בסביבה.
- 07 היא לא יכולה לעמוד בזה.

- 08 היא כבר, מצריים רוצה לומר,
 09 כבר טעמה את המלוכה ואת הרפובליקה, ואת אמריקה, ואת הסובייטים,
 10 עם ישראל, ונגד ישראל, ועוד פעם ישראל,
 11 והייתה עם ערבים ונגד הערבים,
 12 ואת הסוציאליסטים, והלכה להיות קפיטליזם.
 13 [!] מה שהוא לא הספיק לומר, ואני מוסיף לכם כאן,
 14 רק דבר אחד היא עוד לא ניסתה...
 15 [!] אגב, המצריים הזאת, הוא כותב,
 16 יודעת שכל צ'רמר כזה שנכנס אליה הביתה יגנוב לה בסוף את הכסף.
 17 היא יודעת את זה!
 18 אבל לא מסוגלת להתאפק.
 19 [!] רק דבר אחד הם עוד לא ניסו,
 20 וזה הוא לא כתב, זה אני מוסיף לכם,
 21 זה האיסלאם הפוליטי.
 22 הם יודעים שהם יגנובו להם את הכסף,
 23 אבל הם לא יכולים להתאפק.
 24 מצד שני, זה הצ'רמר האחרון.

(“אפקט הפרפר” עם גיא בכור)

המרואיין מספר שהסופר המצרי משווה את מצרים לאישה זקנה שנופלת בפיתויו של כל צ'רמר שעובר בסביבה (שורות 1–12). בפעם הראשונה המחווה מופיעה כאשר הדובר מכריז שהוא עומד להוסיף משהו שהסופר לא הספיק לומר (שורה 13). הוא מתחיל לספר שמצרים לא ניסתה רק דבר אחד (שורה 14), אך אינו מציין את הדבר הזה וסוטה מן השיח כדי להוסיף הערת אגב (שורות 15–18; ראו סעיף 2.6). הסטייה הזאת מסומנת במחווה של הרמת האצבע המורה ועל ידי הביטוי **אגב** (שורה 15). לאחר מכן כאשר הדובר חוזר לסיפור כדי להשלים את סופו באופן מפתיע, המחווה מופיעה בפעם השלישית (שורה 19).

3. תפקידי המחווה

מחוות עשויות לשמש בעת ובעונה אחת בכמה תפקידים (למשל, קוק ועמיתים, 2016). גם למחווה של הרמת האצבע המורה לצד משיכת תשומת ליבו של הנמען אפשר לייחס תפקידים אחדים, והם יפורטו בתת-הסעיפים שלהלן.

3.1 הצבעה על שיח (discourse deixis)

ניתוח הצורה של המחווה עשוי לחזק את הניתוח הפונקציונלי ואף לשפוך אור חדש על תפקידה. צורת המחווה של הרמת האצבע המורה זהה לצורת ההצבעה הפרוטוטיפית בקרב דוברי עברית: הדובר זוקף את האצבע המורה ומקפל את שאר האצבעות.⁵ בשונה מן ההצבעה הפרוטוטיפית שבה האצבע

⁵ יש לציין שהצורה הזאת אינה הצורה היחידה המשמשת להצבעה (ראו, למשל, קנדון, 2004), והיא גם לא הצורה הפרוטוטיפית האוניברסלית (ראו, למשל, וילקינס, 2003).

מכוונת אל אובייקט כלשהו, במחווה של הרמת האצבע המורה האצבע המורה תמיד מופנית כלפי מעלה. למושא להצבעה אופנים שונים (למשל, בולר, 1990). הצבעה פרוטוטיפית היא תנועת גוף תקשורתית שבאמצעותה המצביע מנסה להפנות את תשומת ליבו של אדם אחר אל ישויות גלויות בסביבה הנוכחית של בני השיח (למשל, גודווין, 2003; טומסלו, 2008; קיטה, 2003). ואולם, לעיתים השימוש בהצבעה מתבצע כשאין בסביבה אובייקט מסוים שמצביעים עליו, והמחווה מכוונת לעבר חלל ריק לכאורה. במקרים האלה בהתבסס על השימוש האינטראקטיבי האופייני להצבעה, כלומר הצבעה על ישויות גלויות, יכול הדובר להשיג אוריינטציה משותפת כלפי ישויות אשר אינן נראות, אינן נוכחות בסביבה וזמינות רק בדמיונו (Deixis am Phantasma, ראו למשל, שטקנברוק, 2014), או כלפי אלמנטים לשוניים בהקשר המילולי (nomination deictic, קנדון, 2004; abstract pointing, מקנייל ועמיתים, 1993).

אפשר שהמחווה של הרמת האצבע המורה היא הצבעה ייחודית לפונקציה דאיקטית מסוימת: הצבעה על דברי הדובר. הצעה זו מתיישבת עם הגישה של קנדון (2004) המייחסת למחווה של הרמת האצבע המורה תפקיד של nomination deictic – הצבעה על רכיב לשוני. הצבעה על שיח (discourse deixis) היא הצבעה מטפורית שבה מצביעים על ישות מופשטת כאילו הייתה אובייקט בעולם החוץ לשוני. באמצעות המחווה של הרמת האצבע המורה מפנה הדובר את תשומת ליבו של הנמען לדברי הדובר.

3.2 מיקוד ניגודי

מהו סוג המסר שאליו מפנה הדובר את תשומת ליבו של הנמען? הראיתי שיש דמיון בין כל ההקשרים שהודגמו בפרק 2 – הצגת תוכן העומד בניגוד לציפיות (המשוערות) של הנמען – והופעת המחווה של הרמת האצבע המורה בכל ההקשרים האלה מצביעה על הקשר ביניהם. צימרמן (2008) מתאר הקשרים דומים כהקשרים שיש בהם **מיקוד ניגודי** (contrastive focus). לפי רותי (1992), כל מיקוד (פוקוס) אמור לעורר סט של חלופות שכנגדן עומד הפריט הממוקד. המיקוד הניגודי שונה מן המיקוד הרגיל בכך שהפריט הממוקד גם מוערך כמנוגד לציפיות המשוערות של הנמען. צימרמן (2008) טוען שבהקשרים האלה הדוברים משתמשים באמצעים דקדוקיים שונים כדי להסב את תשומת ליבו של הנמען ולהכין אותו לקראת שינוי הנחות היסוד שלו. כלומר, סימון המיקוד הניגודי נעשה כדי להבטיח עדכון חלק יותר של הנחות היסוד של הנמען במצבים של הבדלים (משוערים) בין הנחות הדובר והנמען. המחקר הנוכחי מלמד כי השימוש במחווה של הרמת האצבע המורה הוא עוד אמצעי לסימון התוכן כבלתי צפוי ולהכנת הנמען לקראת שינוי הנחות היסוד שלו.

3.3 מירטיביות

סימון התוכן כבלתי צפוי מזוהה עם **מירטיביות** (דלנסה, 1997). בשפות מסוימות מירטיביות היא קטגוריה דקדוקית המובעת באמצעים מורפולוגיים או מורפו-סינטקטים, בשפות אחרות היא מובעת באמצעים לקסיקליים או באמצעות פרזודיה (אדלר, 2014; אייקנוולד, 2012, 2020). ישנם סוגים שונים של מירטיביות: מירטיביות הקשורה לדובר, לנמען או לאגנט (אדלר, 2014; אייקנוולד, 2012, 2020). נראה שבעברית מירטיביות הקשורה לנמען עשויה להיות מובעת באמצעים מחוותיים.

3.4 מעמד אפיסטמי וסמכות אפיסטמית

לצד משיכת תשומת הלב ויצירת ציפייה מצד הנמען לגבי טיב המסר, השימוש במחווה מערב הפגנת ידע וסמכות. אציע שהמחווה של הרמת האצבע המורה משמשת כפרקטיקה של הבעת סמכות אפיסטמית ושל מיצוב הדובר כבעל מעמד אפיסטמי של מומחה. **מעמד אפיסטמי** (epistemic status) מוגדר על ידי הזכויות, האחריות והמחויבות של האדם ביחס לידע מסוים, והמשתתפים בשיח ממצבים את עצמם ביחס לאחרים בהתאם למעמד זה (למשל, דריו, 1991). **עמדה אפיסטמית** (epistemic stance) היא הביטוי בשיח של מערכת יחסים זו (למשל, הריטג', 2012). בכל ההיקרויות המחווה הופיעה כשהדובר העביר ידע מתחום המומחיות שלו. יתרה מזאת, בתוכנית האירוח שנבחרה כקורפוס למחקר הזה המרואיין תמיד משויך לקטגוריה החברתית של מומחה, בעל ידע על הנושא הנדון, והוא גם מאופיין כמי שמבצע פעולות בשיח כגון מתן הסבר והערות. לפיכך, הקורפוס שנבחר למחקר זה הוא **סביבה מובהקת** (perspicuous setting) (גרפינקל ווידר, 1992) להתבוננות בתופעה של הפגנת הידע באינטראקציה.

ראיה נוספת מגיעה ממחקר המחוות של דמויות הקומיקס הישראלי "זבנג!" (שפירא, 2021). הקומיקס מתפרסם מ-1987, והוא מיועד בעיקר לבני נוער ישראלים. העלילה עוסקת בין היתר בחוויות נעורים טיפוסיות בישראל ומציגה באור הומוריסטי סטריאוטיפים על התרבות ועל החברה הישראלית. הסדרה זכתה לביקורת נוקבת מצד הורים ומחנכים ישראלים בגלל הזלזול בסמכות המבוגרים ובגלל שימוש בדמויות סטריאוטיפיות. שפירא (2021) מצא שהמחווה של הרמת האצבע המורה מופיעה בקומיקס בהקשרים דומים לאלה שנמצאו בשיח הטלוויזיוני, והדמויות המבצעות את המחווה מתאפיינות בכך שהן קשורות לסטריאוטיפים של בעלי סמכות אפיסטמית, כגון מורים וילדים "חנונים". ממצא זה לא רק חושף עוד קטגוריות חברתיות המזוהות עם המחווה ותומך בתפקידי המחווה שהוצעו במחקר הנוכחי, אלא גם מלמד שלמחווה יש ממד של קונוונציונליות בקרב דוברי העברית.

הטענה שהמחווה מביעה סמכות אפיסטמית מקבלת משנה תוקף גם מממצאי מחקרים בפסיכולוגיה התפתחותית אשר עמדו על הזיקה בין הצבעה להפגנת ידע וסמכות (למשל, פלמקויסט וג'וסויל, 2012; פלמקויסט ועמיתים, 2012). מחקרים אלה מעידים שילדים בני 3–4 קושרים בין ידע להצבעה ומאמינים שפעולת ההצבעה מושתתת על ידע מסוים. החוקרים משערים שמייחסים להצבעה ידע וסמכות משום שמגיל צעיר לומדים שלמי שמצביע, יש ידע וסיבה להצביע, ולכן מגיל צעיר נוטים להאמין לאנשים המצביעים ואף לציית להם. ההיסק הזה רלוונטי במיוחד בהקשרים שהוצגו במחקר הזה. כאשר הדוברים מציגים מסר חדש העלול להיות מנוגד לציפיות הנמען, הם מצפים מהנמען לעדכן את הנחות היסוד שלו ולקבל את עמדתם. הצבעה מופשטת עשויה לסייע בהשגת המטרה הזאת.

ולבסוף, הקשר המושגי בין הצבעה, הוראה וסמכות עולה מתוך בחינת האטימולוגיה של המונח העברי – "אצבע מורה". כפי שמציין הוילנד (2000), האטימולוגיה של המונח האנגלי, index finger, מובילה תאורטיקנים רבים להניח כי צורת ההצבעה ב־index finger היא סימן אינדקסלי קדמוני. ואולם האטימולוגיה של המונח העברי, האצבע המורה, חושפת תמונה שונה במקצת. לפועל **להורות** משמעויות שונות גם בעברית המודרנית וגם בעברית המקראית. המילון ההיסטורי חושף את המשמעויות הבאות: להצביע באצבע, להורות דרך, להדריך, להודיע לאדם מה שלא ידע, לבאר מה שלא הבין, ללמד (מלאכה או חוכמה וכדומה), להורות איך להתנהג בחיים ולצוות. מגוון המשמעויות

האלה מראה שלפחות בתרבות דוברי העברית תפקידי האצבע המורה קשורים להצבעה, להוראה ולסמכות.

4. סיכום ומסקנות

המחקר מלמד כי המחווה של הרמת האצבע המורה עשויה להופיע בהקשרים לשוניים שבודרך כלל אינם נלמדים יחד, כגון ניגוד, הבעת עמדה אפיסטמית של ודאות, הערות אגב, השהיית שיח ועוד. בחינת ההקשרים הללו מעלה כי הם חולקים את התכונה של "בלתי צפוי": המסר או הפעולה בשיח – יש בהם משום הפרה של ציפיות הנמען. על כן אפשר לראות במחווה זו אמצעי להבעת מירטיביות. בסימון המסר המנוגד לציפיות (המשוערות) של הנמען, מתייחס הדובר אל המצב התודעתי שלו, והשימוש במחווה עשוי לסייע בקליטתו המורכבת של המסר הבלתי צפוי ובעדכון מהיר יותר של הידע המשותף (common ground). עוד הצעתי שבאמצעות הרמת האצבע המורה מצביעים הדוברים באופן מטפורי על המסר שלהם. באמצעות הצבעה מופשטת זו יוצרים הדוברים רפרנט בהקשר החוץ-לשוני שאליו הם מתייחסים כאל מושא לעמדתם, בהערכתם את המסר כבלתי צפוי. בנוסף, הצורה של המחווה טומנת בחובה הפגנת ידע וסמכות, ותכונה זו אף היא מסייעת בהשגת המטרה – עדכון של הנחות היסוד של הנמען. הצעה זו מתבססת על ניתוח ההקשרים שבהם מופיעה המחווה, הקטגוריות החברתיות שאליהן משתייכים הדוברים, סטריאוטיפים הקשורים לשימוש בה, הנחת הקשר למחווה ההצבעה הפרוטוטיפית, ממצאי מחקרים בפסיכולוגיה ולבסוף על בחינת האטימולוגיה של המונח העברי "אצבע מורה". על סמך ממצאי המחקר הנוכחי אפשר להציע כי המחווה של הרמת האצבע המורה עשויה לשמש אמצעי רטורי של שכנוע.

המחקר מעלה שאלות רבות, למשל, האם וריאציות שונות של המחווה יכולות להעיד על תפקידים שונים? האם קיימים הבדלים משלביים, מגדריים או תרבותיים בשימוש במחווה של הרמת האצבע המורה? שאלות אלו ממתונות למחקרי המשך.

רשימת מקורות

- W. F. H. Adelaar, A Quechuan mirative? In A. Aikhenvald and A. Storch (eds.), **Perception and Cognition in Language and Culture: Perception and Cognition in Language and Culture**, Leiden, Netherlands: Brill: 95–109. אדלאר (2014)
- B. Uskokovic and C. Talehgani-Nikazm, Talk and embodied conduct in word searches in video-mediated interactions. **Social Interaction. Video-Based Studies of Human Sociality** 5(1). אוסקוביץ ותלהגני-ניקזם (2022)
- K. Aijmer, Why is *actually* so popular in spoken English? In: G. Tottie and I. Bäcklund (eds.), **English in Speech and Writing: A Symposium**, Almqvist and Wiksell: 119–129. איימר (1986)
- A. Aikhenvald, The essence of mirativity. **Linguistic Typology** 16: 435–485. אייקנוולד (2012)
- A. Aikhenvald, **Evidentiality**, Oxford: Oxford University Press. אייקנוולד (2020)

- K. Bühler, **Theory of Language. The Representational Function of Language**, Amsterdam: John Benjamins. בולר (1990)
- ר' ברדנשטיין, הגרמטיקליזציה של "אפילו" – מצירוף תנאי בטל לסמן שיח של חיזוק טיעוני. **חלקת לשון** 53 : 54–79. ברדנשטיין (2020)
- R. Bardenstein, Persistent argumentative discourse markers: The case of Hebrew rectification-marker be-^secem ('actually'). **Journal of Pragmatics** 172: 254–269. ברדנשטיין (2021)
- ר' ברדנשטיין ואריאל מ', "אלא" במשנה ובעברית בת זמננו. **בלשנות עברית** 73 : 45–63. ברדנשטיין ואריאל (2019)
- ר' ברדנשטיין ולי שור, "רגע", "שנייה" ו"דקה" – השהיה של המשכיות השיח. **חלקת לשון** 52 : 114–133. ברדנשטיין ושור (2019)
- J. Bressemer and C. Müller, A repertoire of German recurrent gestures with pragmatic functions. In: C. Müller, A. Cienki, E. Fricke, S. H. Ladewig, D. McNeill and J. Bressemer (eds.), **Body–Language–Communication: An International Handbook on Multi-modality in Human Interaction**, Berlin: Mouton de Gruyter: 1575–1591. ברסם ומולר (2014)
- א' גבורה ור' מנור, סמן השיח 'בעצם' בראיונות טלוויזיה: פונקציות מבניות, קוגניטיביות ואינטראקטיביות. **חלקת לשון** 46 : 58–85. גבורה ומנור (2013)
- C. Goodwin, Pointing as situated practice. In: S. Kita (ed.), **Pointing: Where language, culture, and cognition meet**, Lawrence Erlbaum: 217–241. גודוויין (2003)
- P. Glenn, **Laughter in Interaction**, Cambridge: Cambridge University Press. גלן (2003)
- H. Garfinkel and D. L. Wieder, Two incommensurable, asymmetrically alternate technologies of social analysis. In: G. Watson and R. M. Seiler (eds.), **Text in context: Contributions to ethnomethodology**, Sage Publications: 175–206. גרפינקל ווידר (1992)
- S. DeLancey, Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. **Linguistic Typology** 1: 33–52. דלנסה (1997)
- P. Drew, Asymmetries of knowledge in conversational interactions. In: I. Markova and K. Foppa (eds.), **Asymmetries in Dialogue**, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf: 29–48. דריו (1991)
- J. Haviland, Pointing, gesture spaces, and mental maps. In: D. McNeill (ed.), **Language and gesture**, Cambridge: Cambridge University Press: 13–46. הוילנד (2000)

- J. Heritage, Epistemics in action: Action formation and territories of knowledge. **Research on Language and Social Interaction** 45: 1–25. הריטג' (2012)
- D. Wilkins, Why pointing with the index finger is not a universal (in sociocultural and semiotic terms). In: S. Kita (ed.), **Pointing: Where language, culture, and cognition meet**, Lawrence Erlbaum: 171–216. וילקינס (2003)
- : א' זוסמן, שימושים של המילית "דווקא" בעברית בת זמננו, **לשונו עח**: 350–334. זוסמן (תשע"ו)
- M. Tomasello, **Origins of Human Communication**, Boston: MIT Press. טומסלו (2008)
- E. C. Traugott, **Discourse Structuring Markers in English: A Historical Constructionalist Perspective on Pragmatics**, Amsterdam: John Benjamins. טראוגוט (2022)
- : ז' לבנת, "עכשיו" כסמן שיח: סגמנטציה והבלטת ערך. **חלקת לשון** 43–44: 366–347. לבנת (תשע"ב)
- D. McNeill, J. Cassell, and E. T. Levy, Abstract deixis. **Semiotica** 95(1/2): 5–9. מקנייל ועמיתים (1993)
- E. Sweetser and M. Sizemore, Personal and interpersonal gesture spaces: Functional contrasts in language and gesture. In: A. Tyler, Y. Kim and M. Takada (eds.), **Language in the Context of Use: Discourse and Cognitive Approaches to Language [Cognitive Linguistic Research 37]**, Berlin: Mouton de Gruyter: 25–52. סוויטסר וסייזמור (2008)
- S. Scott, Linguistic feature variation within disagreements: An empirical investigation. **Text** 22(2): 301–328. סקוט (2002)
- A. Inbar, The Raised Index Finger gesture in Hebrew multimodal interaction. **Gesture** 21(2/3): 264–295. ענבר (2022)
- A. Inbar, Contrastive Negation Constructions in Israeli Hebrew: A multimodal approach. In: M. Fried, K. Nikoiforidou, A. Bergs and E. Zima (eds.), **Constructional Analysis in Multimodal Perspective**, Amsterdam: John Benjamins. ענבר (בדפוס)
- C. M. Palmquist and V. K. Jaswal, Preschoolers expect pointers (even ignorant ones) to be knowledgeable. **Psychological Science** 23(3): 230–231. פלמקויסט וג'סוול (2012)
- C. M. Palmquist, H. E. Burns, and V. K. Jaswal, Pointing disrupts preschoolers' ability to discriminate between knowledgeable and ignorant informants. **Cognitive Development** 27: 54–63. פלמקויסט ועמיתים (2012)

- S. Prévost, *À propos* from verbal complement to discourse marker: A case of grammaticalization? **Linguistics** 49 (2): 391–413. פרבו (2011)
- B. Fraser, What are discourse markers? **Journal of Pragmatics** 31(1): 931–955. פרייזר (1999)
- M. Zimmermann, Contrastive focus and emphasis. **Acta Linguistica Hungarica** 55(3–4): 347–360. צימרמן (2008)
- E. König, **The Meaning of Focus Particles: A Comparative Perspective**, London and New York: Routledge. קוניג (1991)
- K. Kasper, K. Bergmann, A. Cienki and S. Kopp, Mapping out the multifunctionality of speakers' gestures. **Gesture** 15(1): 37–59. קוק ועמיתים (2016)
- S. Kita, Pointing: A foundational building block of human communication. In: S. Kita (ed.), **Pointing: Where language, culture, and cognition meet**. Lawrence Erlbaum: 1–8. קיטה (2003)
- A. Kendon, **Gesture: Visual Action as Utterance**, Cambridge: Cambridge University Press. קנדון (2004)
- A. Kendon, Pragmatic functions of gestures. Some observations on the history of their study and their nature. **Gesture** 16(2): 157–176. קנדון (2017)
- M. Rooth, A theory of focus interpretation. **Natural Language Semantics** 1: 75–116. רות' (1992)
- S. Schwenter and E. C. Traugott, Invoking scalarity: the development of *in fact*. **Journal of Historical Pragmatics** 1: 7–25. שוונטר וטראוגוט (2000)
- A. Stukenbrock, Pointing to an “empty” space: Deixis am Phantasma in face-to-face interaction. **Journal of Pragmatics**, 74: 70–93. שטקנברוק (2014)
- גי שפירא, תפקידי המחווה של הרמת האצבע המורה בקומיקס 'זבנג!' עבודת סמינריון, האוניברסיטה העברית בירושלים. שפירא (2021)

גלגולי "כן" מלשון המקרא עד ללשון התחייה

1. רקע ומבוא

מאמר זה מבוסס על מחקרי המתחקה אחר השינויים שחלו במשמעות ובשימוש של הלקסמה **כן** החל בלשון המקרא, עבור ללשון חכמים, ללשון ימי הביניים, ללשון ההשכלה, עד ללשון התחייה. המחקר מתבסס על היקרויות **כן** בלשון המקרא – על פי הקונקורדנציה של מאנדלקרן; בלשון חכמים ובלשון ימי הביניים – על פי פרויקט השו"ת של בראילן; בעברית ההשכלה והתחייה – על פי יצירות ב"מאגרים", המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, ובפרויקט בן־יהודה.¹

המחקר מלמד כי הלקסמה **כן** עברה כמה שלבי ביניים בתהליך הידקדקות (גרמטיקליזציה) עד שקיבלה את תפקידיה הפרגמטיים בעברית בתימינו. תהליך ההידקדקות מוגדר כהתפתחות ממילה לקסיקלית למילה דקדוקית, וממילה דקדוקית למילה דקדוקית יותר (בתזאב שילדקרוט, 2017–2018; הופר וטראוגוט, 2003; היינה וקוטבה, 2002). הידקדקות היא תהליך מתמשך הכולל כמה שלבי ביניים (היינה, 2002): בשלב הראשון אין הגבלה על ההקשרים שהלקסמה נקרת בהם במשמעותה המקורית; בשלב השני יש הקשרים מגשרים מתחלפים שאינם מתיישבים עם המשמעות חדשה, משמעות המטרה; בשלב השלישי יש הקשרים מתחלפים שאינם מתיישבים עם המשמעות המקורית, ומשמעות המטרה מתגברת; בשלב הרביעי יש השגרה (קונוונציונליזציה) של משמעות המטרה המשמשת גם בהקשרים חדשים, לא רק באלו שאפשרו את היווצרותה. כאשר לקסמה הופכת מלקסיקלית לדקדוקית המשמעות המקורית של הלקסמה אינה נעלמת כליל, יש לה השפעה על המשמעות החדשה של הלקסמה והגבלות על היקרויותיה (הופר, 1991).

ארבעה מנגנונים התלויים זה בזה פועלים בתהליך ההידקדקות (היינה וקוטבה, 2002): דה־סמנטיקליזציה (עמעום סמנטי)² – הפחתה במשמעות; הרחבה – שימוש בהקשרים חדשים; דה־קטגוריזציה – הפחתה בתכונות המורפוס־ינטקטיות האופייניות למילים לקסיקליות (שמות עצם ופעלים) או למילים דקדוקיות פחות (כגון כינויים); שחיקה – הפחתה בחומר פונטי (עיצור, תנועה או הברה מתקצרים או מושמטים).³

בהתבססו על המנגנונים ועל שלבי ההידקדקות הללו אתאר את התפתחות **כן** מעברית המקרא

עד עברית התחייה.

2. "כן" בלשון המקרא

על פי המילונים של עברית המקרא (בן־יהודה, 1980; בראון–דרייבר–בריגס, 1955; גזניוס, 1905; קדרי, תשס"ו) והקונקורדנציה (מאנדלקרן, תשכ"ט), אלו משמעויות **כן** בלשון המקרא:

¹ בלשון חכמים ובלשון ימי הביניים נדגמו מאות משפטים מפרויקט השו"ת שהלקסמה **כן** מופיעה בהם. שמות היצירות מלשון ההשכלה ומלשון התחייה שנכללו במחקר כתובים בקורפוס המחקר שברשימת המקורות.

² עמעום הוא תרגום המונח bleaching לעברית על פי מילון האקדמיה ללשון העברית למונחי תחביר (תשפ"ג).
³ על פי ממצאי המחקר, המנגנון הרביעי החל אך בעשור האחרון של העברית בתימינו בקרב צעירים המשמיטים את הנו"ן בדיבור וכותבים **כע** בהתכתבות ברשתות החברתיות (העי' מציינת את תנועת הצירי).

I. שורש כו"ן:

- 1א. שם עצם שמשמעו **אמת, דברי אמת, ישר**, ובנוגע לבני אדם – **הגון**.
- 1ב. תואר פועל שמשמעו **נכון, בצדק**.⁴
2. תואר פועל רומז לדבר שהוא מתואר או מצווה, בדרך כלל להבעת דרך, אופן, השוואה, איכות, כמות או דרגה למה שקודם לו. תוארי פועל נרדפים במקרא: **כה, ככה**.

II. שורש כנ"ן:

- שם עצם שמשמעו **מקום, יסוד, בסיס**.⁵
- במקרא יש קרוב ל-600 היקריות של **כּוּן**, רוב רובן הן תואר פועל והן נרדפות ל**כּוּה**, **ככה**; מיעוטן שם עצם במשמעות – **(דברי) אמת, ישר, נכון**.⁶

2.1 "כּוּן" בלשון המקרא – תפקידים תחביריים

כּוּן במשמעות **אמת** (שם עצם) בתפקיד משלים מוצרך (מושא) לפועל דיבור (דוגמות 1–3):

1. הקִשְׁבֹּתִי וְאֶשְׁמַע, לוא **כּוּן** יִדְבְּרוּ אֵין אִישׁ נְחִם עַל-רַעְתּוֹ, לאמר מֶה עֲשִׂיתִי; כִּלְה, שָׁב במרצותם כְּסוּס שׁוֹטֵף, בַּמִּלְחָמָה (ירמיה ח, ו).
2. **כּוּן** בְּנוֹת צִלְפַּחַד דְּבָרְתָן נָתַן תִּתֵּן לָהֶם אַחֲזוֹת נַחֲלָה, בְּתוֹךְ אַחֵי אֲבִיהֶם; וְהַעֲבֵרְתָּ אֶת-נַחֲלַת אֲבִיהֶן, לָהֶן (במדבר כז, ז).
3. וַיֵּצֵאוּ מִשָּׂה אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עַל-פִּי יְהוָה לֵאמֹר **כּוּן** מִטָּה בְּגִיּוֹסֶף דְּבָרִים (במדבר לו, ה).

כּוּן במשמעות **ישר** (שם עצם) בתפקיד נשוא במשפט שמני (דוגמות 4–6) ובתפקיד לוואי זיקה (דוגמה 7):⁷

4. כִּי מִנְאֲפִים, מִלְּאָה הָאָרֶץ כִּי מִפְּנֵי אֱלֹה אֲבָלָה הָאָרֶץ, יִבְשׁוּ נְאוֹת מִדְּבָר; וְתִהְיֶי מְרוּצָתָם רָעָה, וּגְבוּרָתָם לֹא-**כּוּן** (ירמיה כג, ו).
5. אֲנִי יִדְעֵתִי נְאֻם-יְהוָה, עֲבָרְתוּ וְלֹא-**כּוּן** בְּדִיו, לֹא-**כּוּן** עָשׂוּ (ירמיה מח, ל).
6. כִּלְנֹ, בְּנֵי אִישׁ-אֶחָד נָחְנוּ; **כְּנִים** אֲנַחְנוּ, לֹא הָיוּ עֲבָדֶיךָ מְרַגְלִים (בראשית מב, יא).
7. וַיַּחֲפֹאוּ בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל, דְּבָרִים אֲשֶׁר לֹא-**כּוּן**, עַל-יְהוָה, אֱלֹהֵיהֶם (מלכים ב יז, ט).

כּוּן במשמעות **נכון, בצדק** (תואר פועל) בתפקיד משלים אדורביאלי לא מוצרך (לרוב לפועל עשה).

8. וּבָכָן רָאִיתִי רְשָׁעִים קִבְּרִים וְבָאוּ, וּמִמְקוֹם קְדוֹשׁ יְהִלְכוּ, וַיִּשְׁתַּכְּחוּ בְּעִיר, אֲשֶׁר **כּוּן**-עָשׂוּ; גַּם-זֶה הִבֵּל (קהלת ח, ו).
9. וַיֵּאמְרוּ אִישׁ אֶל-רַעְהוּ לֹא-**כּוּן** אֲנַחְנוּ עֲשִׂים, הַיּוֹם הַזֶּה יוֹם-בְּשָׂרָה הוּא, וְאֲנַחְנוּ מִחֲשִׂים וְחִכִּינוּ עַד-אוֹר הַבֶּקֶר, וּמִצָּאָנוּ עוֹוֹן (מלכים ב, ז–ט).

⁴ יש המשערים כי **אכּוּן** במשמעות **באמת**, כגון "אכּוּן נודע הדבר" (שמות ב, יד), נוצר מתוספת אל"ף פרוסתית ל**כּוּן**. ויש המשערים כי **אך** במשמעות **באמת**, כגון "אך טרף טרף" (בראשית מד, כח), נוצרה מ**אכּוּן** בהשמטת הנו"ן.

⁵ **כּוּן** במשמעות **בסיס** נקריית 14 פעמים במקרא, מהן 11 פעמים בהטיה. לא דנתי בה במאמר זה. סביר להניח שיש קשר בין **יסוד, בסיס** לבין **אמת**.

⁶ לדעת גזניוס (1905), **כּוּן** – שם עצם יחיד זכר של צורת הנקבה **כינה** (a lice) מצויה בדוגמה יחידאית במקרא בצירוף **כמו כּוּן** (ישעיה נא, ו). לדעתי, **כּוּן** בדוגמה זו היא תואר פועל נרדף ל**כּוּך**. צירוף זה המשיך להתקיים כל השנים בלשון ומשמש בימינו במשמעות **גם**.

⁷ **כּוּן** במשמעות **ישר** בצורת ריבוי (**כְּנִים**) בתפקיד נשוא במשפט שמני נקריית חמש פעמים בבראשית מב.

2.2 השלב הראשון בתהליך ההידקדקות של "כן" – בלשון המקרא

בשלב הראשון של תהליך ההידקדקות של **כן** משתתפים שניים מן המנגנונים שהוזכרו לעיל (סעיף 1): א. **כן** הופכת מלקסמה בקטגוריה ראשית (שם עצם) במשמעות (דברי) **אמת, ישר, נכון** ללקסמה בקטגוריית ביניים (תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי)⁸ בין הקטגוריה הראשית (שמות עצם, פעלים) לקטגוריה המשנית (מיליות יחס, מיליות קישור, כינויי גוף, סמני שיח); ב. שינוי הקטגוריה מלווה גם בעמעום סמנטי. המשמעות של שם העצם **כן** – **אמת** – ברורה, חד־משמעית ואינה תלויה בהקשר, ואילו המשמעות של תואר הפועל **כן** הנרדף ל**ככה** תלויה בהקשר; בכל הקשר תואר הפועל הדאיקטי פנים-טקסטואלי רומז לביטוי לשוני המייצג ישות אחרת.

תהליך ההידקדקות נוצר בהקשרים מגשרים (Bridging Contexts), הקשרים המאפשרים צמיחת משמעות חדשה ללקסמה (הופר וטראוגוט, 2003). הינה דוגמות לשני הקשרים מגשרים מתוך רבים נוספים, שאפשרו את צמיחת המשמעות החדשה ל**כן** – תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי, נרדף ל**ככה** ו**רככה**.

10. וַיֹּאמְרוּ לוֹ אֶמְרָנָא שְׁבִלְתָּ וַיֹּאמֶר סְבִלְתָּ, וְלֹא יִכְוֵן לְדַבֵּר כֵּן (שופטים יב, ו).

11. וַיֵּרָא יוֹסֵף, כִּי-נִשְׁיֵית אֶבְיֹוֹ דְ-יְמִינוּ עַל-רֹאשׁ אֶפְרַיִם וַיִּרַע בְּעֵינָיו; וַיִּתְמַךְ דְ-אֶבְיֹוֹ, לְהִסִּיר אֹתָהּ מֵעַל רֹאשׁ-אֶפְרַיִם עַל-רֹאשׁ מְנַשֶּׁה. וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל-אֶבְיֹוֹ, לֹא-כֵן אֶבְיֹוֹ: כִּי-זֶה הַבְּכֹר, שִׁים מִיְמִנְךָ עַל-רֹאשׁוֹ (בראשית מח, יז–יח).

את המשפטים בדוגמות 10–11 עשויים הקוראים להבין במשמעות המקורית – **נכון** או במשמעות המטרה – תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי.

בעקבות השלב הראשון של תהליך ההידקדקות נוסף על תוארי הפועל הדאיקטיים הפנים-טקסטואליים הקדומים במקרא – **כה** ו**רככה** – תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי חדש – **כן**.⁹ על השימוש ב**כן** בשתי משמעויות שונות במקרא, בלי לנקוט עמדה אליהן, כתב בתשכ"ט מאנדלקרן בקונקורדנציה (עמ' 585): "ויש להבדיל בין **כן** מילית השימוש במובן **כה**, **כך** ובין **כן** במובן **אמת, ישר ונכון** [...] ולפי שלפעמים קשה להפרידן, והמבארים נחלקו בהם, כללנו אותם יחד, והבוחר יבחר ויקרב כטוב וכישר בעיניו". ההקשרים שלמאנדלקרן קשה להפריד בהם בין שתי המשמעויות הם, למעשה, הקשרים מגשרים, הקשרים שאפשרו את צמיחת המשמעות של תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי משם העצם במשמעות (דברי) **אמת, ישר**.

2.3 "כן" – תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי

את היקריותו של **כן** – תואר הפועל הדאיקטי פנים-טקסטואלי אציג על פי שני סוגי הרימוזים הראשיים, כפי שהציע ליינס (1977) ובעקבותיו אזר (תשנ"ה): הסוג הראשון הוא רימוז לישויות פיזיות או מופשטות המובעות באמצעות שמות עצם ומשמעות ארגומנטים בפרופוזיציה; רימוזים אלו של **כן** מצויים במקרא במבנה ההשוואה: כ+ש"ע + כן + ש"ע/ כינוי גוף, כגון בדוגמה 12:

12. אֶל-נָא יְשִׁים אֶדְנִי אֶת-לְבוֹ אֶל-אִישׁ הַבְּלִיעַל הָזֶה עַל-נָבֶל, כִּי כִשְׁמוֹ כֵּן-הוּא – נָבֶל שְׁמוֹ, וְנָבֶלָה עִמּוֹ (שמואל א, כה, כה).

⁸ הישות המאוזכרת אינה מצויה בהקשר הנסיבתי (החוץ-טקסטואלי) אלא היא מצויה בהקשר המילולי שאפשר להצביע על חלקים בו (אזר, תשנ"ה).

⁹ קדרי (תשנ"ה) רואה ב**כה** ו**רככה** תוארי פועל של איוד (ולא של אופן) המביעים תעצים של מושא מתהווה ליד פועלי דיבור ועשייה.

הסוג השני הוא רימוז למשפטים או פסוקיות המביעים פרופוזיציות שהן מקרים, תהליכים, מצבי דברים המתרחשים בזמן ובמקום ולפרופוזיציות אלזמניות. ברוב רובן של היקריותנו במקרא **כן** הוא תואר פועל אנדאיקטי, רומז לאחור לפרופוזיציה של המשפט או הפסוקית הקודמים, כגון בדוגמות 13–15.

13. וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל אֶל-יְהוֹשָׁפָט עוֹד אִישׁ-אֶחָד לְדָרַשׁ אֶת-יְהוָה מֵאֵתוֹ וְאֲנִי שֹׁנְאֵתוֹ, כִּי לֹא-תִנָּבֵא עָלַי טוֹב כִּי אִם-רָע--מִיִּכְיָהוּ, בֶן-יִמְלָה; וַיֹּאמֶר, יְהוֹשָׁפָט, אֶל-יֹאמֵר הַמֶּלֶךְ **כֵּן** (מלכים א כב, ח).

14. וַיִּקְרָא פְרָעָה, אֶל-מֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן; וַיֹּאמְרוּ, לָכוּ זָבְחוּ לְאֱלֹהֵיכֶם--בְּאֶרֶץ. וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה, לֹא נָכוֹן לַעֲשׂוֹת **כֵּן**, כִּי תוֹעֵבֵת מַצְרַיִם, נִזְבַּח לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ (שמות ח, כא).

כן – תואר פועל אנדאיקטי הרומז לפרופוזיציה של משפט קודם – בא במקרא גם אחרי מיליות יחס בעלות משמעות, כגון משמעות זמן:

15. וַיִּכְרַה לָהֶם כַּרְה גְדוֹלָה, וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ, וַיִּשְׁלַחֻם, וַיֵּלְכוּ אֶל-אֲדֹנֵיהֶם; וְלֹא-יִסְפוּ עוֹד גְּדוּדֵי אֲרָם לָבוֹא בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. וַיְהִי, אַחֲרֵי-כֵן, וַיִּקְבֹּץ בֶּן-הַדָּד מֶלֶךְ-אֲרָם, אֶת-כָּל-מַחֲנֵהוּ; וַיַּעַל, וַיֵּצֵר עַל-שִׁמְרוֹן (מלכים ב, ו, כג–כד).

וכגון משמעות נימוק:

16. לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה, כִּי מֵאִישׁ לָקְחָהּ-זֹאת. **עַל-כֵּן**, יַעֲזֹב אִישׁ, אֶת-אָבִיו, וְאֶת-אִמּוֹ וְיָדָבֵק בְּאִשְׁתּוֹ, וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד (בראשית ב, כד).

ויש שמילית היחס ותואר הפועל **כן** יוצרים לקסמה אחת חדשה ל**כן** המביעה נימוק ורומזת לפרופוזיציה של פסוקית או משפט קודמים, כגון דוגמה 17.

17. וְהִיטִי נֶעַ וְנָדָד, בְּאֶרֶץ, וְהָיָה כָל-מִצְרַיִם, יִהְרָגוּ. וַיֹּאמֶר לוֹ יְהוָה, לְכֹן כָּל-הָרֶג קִיּוֹ, שְׁבַעֲתֵם יָקָם (בראשית ד, טו).

חשוב לציין כי **כן** הבאה אחרי מילית יחס אינה בתהחלפה ב**ככה** ו**כה**.

בהיקריות מעטות **כן** היא תואר פועל קטדאיקטי, רומז ל**כֵּן** של הפסוקית הבאה בהמשך המשפט. בדוגמות 18 ו-19 **כן** הבאה בראש הפסוקית הראשונה היא מבחינה תחבירית הגרעין לפסוקית השנייה הבאה בתפקיד תמורה. בין הגרעין לתמורה מפרידות מילה או מילים של הפסוקית הראשונה.

18. **כֵּן** תַעֲשֶׂה לְשֶׁרֶף לְצֹאֲנֵךְ שְׁבַעֲת יָמִים יִהְיֶה עִם אִמּוֹ בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי תִתְּנוּ לִי (שמות כב, כט).

בדוגמה 19 **כן** אינה פותחת את הפסוקית הראשונה, ובינה לבין פסוקית התמורה שהנשוא בה הוא שם פועל, מפריד תיאור המקום של הפסוקית הראשונה.

19. וַיֹּאמֶר לָבוֹן, לֹא-יַעֲשֶׂה **כֵּן** בְּמִקּוֹמֵנוּ לְתֵת הַצְּעִירָה, לְפָנֶי הַבְּכִירָה (בראשית כט, כו).

כפי שצוין לעיל (סעיף 1) ההידקדקות היא תהליך מתמשך בעל שלבים מספר. הפיכת שם העצם **כן** שמשמעותו המקורית (דברי) **אמת**, **ישר**, **נכון** לתואר פועל דאיקטי פנים-טקסטוטלי היא השלב הראשון בתהליך. שלב זה מאופיין בהקשרים מגשרים המאפשרים צמיחת משמעות חדשה ללקסמה, משמעות המועדפת על הדוברים, אך השימוש ב**כן** במשמעות המקורית אינו נעלם לחלוטין אלא ממשיך במקרא בשכיחות נמוכה מן השכיחות של תואר הפעל הדאיקטי הפנים-טקסטוטאלי (בורשטיין, 2022).

3. "כֵּן" בלשון חכמים

3.1 "כֵּן" תואר פועל דאיקטי פניס־טקסטואלי

בלשון חכמים כֵּן ממשיכה לשמש תואר פועל נרדף לִכְה וְכִכָּה (אזר, תשנ"ה; בנדויד, תשכ"ז; יסטרוב, 1943; סוקולוף, 2002, 2003; קוסובסקי, תשט"ז–תש"ך; קוסובסקי, תשי"ד–תשמ"ט). כבלשון המקרא גם בלשון חכמים תואר הפועל כֵּן רומז לפרופוזיציה של פסוקית או משפט הבאים לפניו או אחריו (ראו סעיף 2.3).

דוגמה לִכְּן תואר פועל אנדאיקטי (רומז לאחור לפרופוזיציה של הפסוקית הראשונה במשפט איחוי):
 20. כֵּךְ היא דרכה של תורה פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל ואם אתה עושה כֵּן אשריך וטוב לך אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא (אבות ו, ד).

דוגמה לִכְּן תואר פועל קטדאיקטי (רומז לפני לפרופוזיציה של פסוקית הבאה אחריו):
 21. אמרו עליו על הלל הזקן כשהיה שמו בשמחת בית השואבה אמר כֵּן: אם אני כאן הכל כאן, ואם איני כאן מי כאן. הוא היה אומר כֵּן: למקום שאני אוהב שם רגלי מוליכות אותי (תלמוד בבלי, סוכה נג, א).

מתברר כי כֵּן בלשון חכמים כבלשון המקרא נפוצה יותר כתואר פועל אנדאיקטי מכתואר פועל קטדאיקטי. אך כֵּךְ שמקורה בלשון חז"ל נפוצה יותר מִכְּן בתור תואר פועל דאיקטי פניס־טקסטואלי.¹⁰ כפי שכתב בנדויד (תשכ"ז), התלמוד הירושלמי קרוב יותר למקורה של העברית החיה והמדוברת, ואילו סופרו של התלמוד הבבלי המרוחק מן הדיבור העברי שבארץ ישראל ראה צורך ספרותי לקרב את האמירה ללשון הפסוק במקרא. לכן התלמוד הבבלי מגלה זיקה גדולה יותר למקרא מן התלמוד הירושלמי, והוא משמר את כֵּן בהדהודים מן המקרא, כגון: כֵּן יהו אויבי השמים (תלמוד בבלי, מסכת יומא, סו) בזיקה למקור המקראי: אמר להם: כֵּן יאבדו כל אויביך ה' (שופטים ה, לא). התלמוד הירושלמי ממיר את כֵּן בִּכְךָ: אמר להם: כֵּךְ יהיו אויבי מקום [תוספתא, מסכת יומא (כיפורים) (ליברמן) פרק ג].

כֵּן במשמעות אמת אינה מצויה בלשון המשנה; במקומה באה המילה יפה. בנדויד (תשכ"ז) רואה בחילופי כֵּן, במשמעות אמת, נכון במקרא, בִּיפה במשנה,¹¹ חילופים אוטומטיים, ואלו דוגמותיו (עמ' 350):

כֵּן דברת (שמות י, כט) – יפה דיברת ובזמנה דיברת (מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת האראוויץ ורבין, עמ' 345);

כֵּן בנות צלפחד דוברות (במדבר כז, ז) – יפה תבעו בנות צלפחד (ספרי על במדבר, סימן קלד, ובמהדורת האראוויץ, עמ' 177 שורה 22).

3.2 השלב השני בתהליך ההידקדקות של "כֵּן"

בלשון חכמים כֵּן – תואר פועל דאיקטי פניס־טקסטואלי – עובר שלב נוסף בתהליך ההידקדקות ומקבל משמעות חדשה – מילית קוטביות חיובית, המנוגדת ללא, מילית קוטביות שלילית. בשלב זה של תהליך ההידקדקות מילה דקדוקית (תואר פועל דאיקטי פניס־טקסטואלי) הופכת למילה דקדוקית יותר, מילית קוטביות חיובית. מילית קוטביות חיובית שייכת לקטגוריה משנית. צמיחת

¹⁰ סגל (תרצ"ו) רואה בכֵּךְ קיצור של ככה מן המקרא. ככה נדיר ביותר בלשון חכמים.

¹¹ אחת ממשמעויות יפה בתלמודים, במדרשים ובתרגומים היא נכון (יסטרוב, 1943).

המשמעות החדשה, מקורה בהקשרים מגשרים. סביר להניח כי הקשר מגשר אחד הוא הצירוף **לא כל שכן** בהנגנה של תמיהה הבא בסוף משפטים של "שקלא וטריא" המשמשים בטיעונים לוגיים-דטוריים כדי להוכיח את הדמיון בין שני עניינים בדרך של "קל וחומר" (דוגמות 22–24) (בורשטיין, 2022).

22. ומה! בת בנו הבאה מכוח בנו תירשנו, בתו הבאה מכוחו לא כל שכן? (תלמוד בבלי, בבא בתרא קטו, ב).

23. ומה! משקין הבאין לטומאתן מחמת כלי שנטמא מן השרץ – מטמאין, משקין הבאין לטומאה מחמת שרץ – לא כל שכן שיטמאו אף [...]?: (פסחים יח, ב).

24. אם על פתיחה חייב, על כרייה לא כל שכן? (תלמוד בבלי פרק השור שנגח את הפרה).

25. הא לא קשיא, דאתיא בקל וחומר: כשהוא שבע מברך, כשהוא רעב לא כל שכן? (תלמוד בבלי, ברכות פרק ו, כיצד מברכין).

סביר להניח כי בדוגמות 22–25 נקט **כן**, תואר הפועל הדאיקטי, אך בשל ההקשר הדורש-משמעי נוצרה לו משמעות חדשה, משמעות של מילית קוטביות חיובית (בורשטיין, 2022).

הקשר מגשר נוסף ל**כן** – מילית קוטביות חיובית – הוא הצירוף הפותח פסוקית תנאי **אלא אם**

כן. רוב רובן של היקרויותיו הן אחרי פסוקית בשלילה. צירוף זה מביע בלבדיות.

26. בית שמאי אומרים **לא** יגרש אדם את אשתו **אלא אם כן** מצא בה דבר ערוה (גיטין ט).

27. **לא** יבטל אדם מריה ורביה **אלא אם כן** יש לו בנים (יבמות ו, ו).

הצירוף **אלא אם כן** השווה במשמעותו לצירוף **אלא אם** והבא ברגיל אחרי פסוקית בשלילה המכילה את המילה **לא** מאפשר צמיחת משמעות חדשה ל**כן**, והיא מילית קוטביות חיובית.

3.3 גורם נוסף לצמיחת המשמעות החדשה של "כן"

כנאמר לעיל (סעיף 3.2), הקשרים מגשרים אפשרו את צמיחת המשמעות החדשה של חיוב ל**כן** בלשון חכמים, אך קרוב לוודאי שאין הם הגורם היחיד בתהליך. העברית והארמית מכירות ייצוג לשוני לקוטביות השלילית: **לא** בעברית ו**לֹא** בארמית, אבל הארמית מכירה גם ייצוג לשוני לקוטביות החיובית **הֵן**. הארמית הייתה ידועה לכותבי עברית באותה עת, ובמקרים רבים אף לשונם העיקרית, ויש שהם השתמשו ב**הֵן** הארמית במקום שהייתה חסרה מילית קוטביות חיובית בעברית, כגון:

28. א"ל אתה הוא הלל שקורין אותך נשיא ישראל א"ל הן (תלמוד בבלי, שבת לא).

29. אמר לו רבי רצונך שאקח לך עיר אחת או שתיים, אמר לו הן (מסכתות קטנות, מסכת כלה רבתי, פרק ב).

אפשר להניח שדוברי העברית חשו במחסור לשוני בעברית בהתבטאם בשפה זו, ומכאן הצורך הטבעי במילוי. ההקשרים המגשרים של **כן** זימנו אפשרות למלא את החסר על פי הפוליסמיה של **הֵן** בארמית (כינוי דאיקטי ומילית קוטביות חיובית), וכך נוצרה פוליסמיה מקבילה בעברית בתואר הפועל הרומז **כן**. כלומר הארמית וההקשרים המגשרים בעברית הניעו ליצירת המשמעות החדשה.¹² וכך **כן** – תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי בלשון המקרא – היה בחלק מהיקרויותיו בלשון חכמים למילית קוטביות חיובית, כלומר לרכיב דקדוקי יותר בחלק מהיקרויותיו; ברובן נשאר **כן** תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי.

¹² תודתי לד"ר ישי נוימן על סיועו בהצגת סעיף 3.3.

3.4 "כן" במשמעות yes – מילית קוטביות חיובית

כל המילונים בעברית, חוץ ממילונו של גור (1946), מייחסים את השימוש ב"כן" במשמעות yes ללשון ימי הביניים. אך בעקבות מילונו של גור המשיך משמעות זו ללשון חכמים ונותן שתי דוגמות, מצאתי באמצעות פרויקט השו"ת דוגמות רבות לשימוש זה בלשון חכמים.

30. מה לאמו שכן נאסרה עמו בשחיטה, תאמר באחותו גדולה - שלא נאסרה עמו בשחיטה! (תלמוד בבלי, חולין קיד, א).

31. מה לשרץ שכן מטמא בכעדשה, תאמר במת שאין מטמא בכעדשה אלא בכזית? (תלמוד בבלי, בבא קמא, פרק ב, "כיצד הרגלי").

32. זרעים אסורים מלזרוע ומלקיים ומותרין באכילה וכל שכן בהנאה (משנה, מסכת כלאים, פרק ח).

מתברר כי צמיחת מילית קוטביות חיובית מתואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי אינה ייחודית לעברית. קניג (2015) מראה כי תוארי פועל דאיקטיים של "דרך" הם מקור ליצירת מיליות חיוב בשפות הודו-אירופיות. לשיטתו, תוארי פועל דאיקטיים קדומים רמזו לישויות מוחשיות בעולם החוץ-טקסטואלי. בתהליך של הרחבת משמעות הם היו לתוארי פועל דאיקטיים (רומזים) למשפטים ולפסוקיות בטקסט, ומתוארי פועל דאיקטיים אלו צמחו בתהליכי הידקקות מיליות חיוב. בעברית אין תיעוד לתואר הפועל הדאיקטי כן בתור תואר פועל הרומז לישויות חוץ-טקסטואליות. לעומת זאת יש תיעוד במקרא לשם העצם כן הנקרה בהקשרים שניתן להמירו בהם בתואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי הנרדף ל"כה, ככה.

4. "כן" בלשון ימי הביניים

בלשון ימי הביניים כן ממשיכה לשמש בשתי משמעויותיה שבלשון חכמים.

4.1 תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי

כן כתואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי הרומז לפרופוזיציה שבמשפט או בפסוקית סמוכים (לפנים או לאחור) שכיח מאוד לצד הפועל עשה ובצירוף התנאי אם כן.

33. כשהפיץ דור הפלגה היה בידו להעבירם מן העולם ולא עשה כן (רש"י, דברים, פרשת שופטים, פרק יז).

34. אברהם אברהם – לשון חבה הוא שכול את שמו. אל תשלח לשחוט. אם כן לחנם באתי לכאן (רש"י, בראשית פרשת ויקרא, פרק כב).

4.2 מילית קוטביות חיובית

כן, מילית קוטביות חיובית, משמשת בלשון ימי הביניים גם בהקשרים חדשים, בדיאלוג בתגובה על טענת בן-השיח (סעיף 4.2.1) או בתשובה על משפט שאלה של בן-השיח (סעיף 4.2.2). ההקשרים החדשים נובעים מתהליך ההידקקות (הופר וטראוגוט, 2003).

4.2.1 תפקיד חדש: "כן" להדגשת החיוב במשפט תגובה על טענה של בן-השיח בדיאלוג

דוגמות 35–37 מתארות דיאלוג שכתב הרמב"ם כדי להדגים מצב מסוים המחייב קביעה שיש לנהוג לפיה. אחרי הדיאלוג באה ההלכה לגבי המצב. הדיאלוג משמש המחשה לתחולת ההלכה. כן הקודמת לפועל מדגישה את החיוב של הפועל במשפט תגובה על דברי בן-השיח, ובדוגמה 37, גם את

הניגוד **ללא** השוללת את הפועל המצוי בפסוקית הברירה הקודמת. 35. או שאמר הערב: פרעתי המלוה בפניך, והלה אומר: **לא** פרעת. או שאמר לו: "**כן** פרעת ונתתי לך מה שפרעת" (משנה תורה, הלכות מלווה ולווה, פרק כו, סביב שנת 1175).

בדוגמה 36 **כן** מדגישה את החיוב של זמן עבר של הפועל **היה** העומד בניגוד ל**יש** שבפסוקית הקודמת של בן-השיח:

36. מנה **יש** לי בידך בודאי והנתבע אומר: **כן** היה לך בידי אבל איני יודע אם החזרתי לך או עדין לא החזרתי לך [...] (משנה תורה, הלכות תובע ונתבע, א, ח). בדוגמה 37 **כן** בפסוקית הוויתור מחזקת את החיוב של הפועל **חלקנו**. **כן** עומדת בניגוד לשלילה המובעת במילה **אינו** בפסוקית הראשית: אף על פי שהנתבע אמר **כן חלקנו**, התוצאה הפוכה למצופה, לכך שאינו יכול להשביעו בטענת ספק.

37. או שאמר התובע: חלקנו על מנת שאשביע אותך שבועת השותפין בכל עת ארצה ועדיין לא נשבעת ואתה מדחה אותי מיום ליום אינו יכול להשביעו בטענת ספק אפילו אמר הנתבע: **כן** חלקנו ונשאר לך אצלי וזה הנשאר אינו אלא חוב שזקפתו עלי (משנה תורה, הלכות שלוחין ושותפין, פרק י).

על משמעותה של **כן** הפוליסמית – בתור כינוי דאיקטי פנים-טקסטואלי ובתור מילית קוטביות חיובית להדגשה – בשתיים מהיקרויותיה בלשון ימי הביניים יש חילוקי דעות בין אבינרי (1940) לאיתן (תשי"ג). הראשונה היא מפירוש רש"י למסכת נדרים סד ע"א: "רבי אליעזר אומר: פותחין לאדם בכבוד אביו ואמו וחכמים אוסרים. אמר רבי צדוק: עד שפותחין לו בכבוד אביו ואמו יפתחו לו בכבוד המקום, **אם כן** אין נדרים". רש"י מפרש את דברי רבי צדוק כך: "**אם כן** יכולים לפתוח לו בכבוד אביו ואמו פותחין לו נמי בכבוד המקום". אבינרי רואה ב**כן** שבפירוש רש"י מילית חיוב להדגשת הפועל, ואיתן רואה בה תואר פועל רומז, נרדף ל**כך** שמשמעו "אם, כפי הנאמר בראש המשנה, יכולים [...]". והשנייה – בשירו של אבן גבירול **שומרון קול תיתן**. השיר בנוי מדיאלוג בין אהליבה (ציון) לאהלה (שומרון). בתחילה שומרון מתוודה על עוונותיה, מקוננת על חורבנה ומנחמת את ציון שגורלה שפר עליה. ציון משיבה על כך במשפט: **אני כן מרדתי**. אבינרי סובר ש**כן** היא מילית חיוב להדגשת הפועל, ואילו איתן סובר שהיא תואר פועל רומז של השוואה. איתן סובר כי אבינרי שגה בפירושו משום שלפני **כן** אין באה בטקסט שום מילית שלילה. אבינרי מצטט את פרץ הטוען כי **כן** להדגשה אינה באה בספרות התלמודית. אולם שתי הדוגמות שאיתן דן בהן הן מספרות ימי הביניים. לדעתי, בשתי ההיקרויות הללו שתי האפשרויות סבירות באותה מידה.

4.2.2 תפקיד חדש: "כן" מילית תשובה על משפט שאלה קוטבי

במקרא משפט תשובה חיובי על משפט שאלה קוטבי בנוי מחזרה על מילה אחת או מספר מילים ממשפט השאלה. בלשון חכמים יש שננקטת דרך לשון המקרא ויש שננקטת הדרך המצויה בארמית, כלומר בנקיטת מילית קוטביות חיובית הן. בלשון ימי הביניים **כן** מתחילה לשמש בתפקיד זה. ההיקרות הראשונה של **כן** בתפקיד חדש – בתור מילית תשובה חיובית על משפט שאלה קוטבי – היא כנראה מתחילת המאה השבע עשרה. בקורפוס הנבדק נמצאה דוגמה אחת בלבד בתפקיד זה, דוגמה 38. בדוגמה זו יש שיחה בין אריסטו לאלכסנדר מוקדון שהייתה ביוונית עתיקה, ובה לא הייתה מילית

תשובה דוגמת **כן**, אלא מילים מספר שהביעו את הרעיון.¹³ לכן אי אפשר לטעון כי השימוש ב**כן** כאן הוא השפעה של שפה אחרת.

38. אלכסנדרוס מוקדון חזר מהמלחמה אחרי שלוש שנים שצר על מדינה ועשה מלחמה גדולה עד שכבשה ובחזרתו יצא לקראתו אריסטו שהיה חכם גדול ומלומד ואמר לו: נצחת מלחמה הקטנה נשאר לך לנצח מלחמה הגדולה. אמר לו: יש גדולה מזו? אמר לו: **כן** זו מלחמה שהיא תמידיה מלחמת היצר (שפתי כהן, דברים פרשת כי תצא [כתב מרדכי הכהן] מצוי בפרויקט השו"ת).

5. "כן" בלשון ההשכלה ובלשון התחייה

כל השימושים מרובדי הלשון הקודמים משמשים הן בלשון ההשכלה הן בלשון התחייה.

5.1 "כן" שם עצם שמשמעו "אמת", "ישר" ותואר הפועל שמשמעו "נכון" אף על פי שבלשון חכמים ובלשון ימי הביניים אין משתמשים בשם העצם **כן**, הוא נפוץ מאוד בלשון ההשכלה המחקה את לשון המקרא. יש ב**כּן** שימוש רב במשפטים כגון אלו: **כן דברת**; **כּנים דבריך**; **כן הוא**. **כן הוא** המצוי בדיאלוגים רבים בספרות ההשכלה והתחייה עשוי להיות דרמשמעי: **נכון** או **כך**. בתור **כך** הוא רומז לפרופוזיציה של הפסוקית הבאה אחריו כבדוגמה 39. 39. א: הזה הוא הגמול אשר תגמול להצדיק אשר מידו בא לך כל הכבוד והעשר הזה! ב: אמנם **כן הוא** – ענה דודי באנחה – מידו בא לי העשר, אך מידו בא לי גם חרפת לב ומפח נפש, עני ובר לבב הייתי ועתה... עשרי יגדיל הותי ויזכרני ... (סמולנסקין, התועה בדרכי החיים, חלק א).

5.2 "כן" תואר פועל דאיקטי פנים־טקסטואלי

"כן" תואר פועל אנדאיקטי הרומז לפרופוזיציה של משפט או פסוקית קודמים

40. כי אמרתי: יעברו ימי המבוכה ונשאתי את פקודתי ציונה, ונטעתי גם את **כּני** על אדמתה. **כן** חשב לבי, ואחרת חשב אל זועם (מאפו, אהבת ציון).
"כן" תואר פועל קטדאיקטי הרומז למשפט או פסוקית הבאים אחריו
 41. **כן** היה תמיד מימות עולם, מה שהחכמה בנתה בימין צדקה, הרסו והתיצו הסכלות ושנאת הבריות, בשתי ידים ערו עד היסוד בה! (מנדלסון, אגרת חמישית).

"כן" תואר פועל אנדאיקטי הרומז לארגומנט

42. מה לך איש שפתים? – **כן** קראוהו בלצון על כי כבד פה היה (סמולנסקין, התועה בדרכי החיים, כרך א, פרק י).

¹³ את המידע על משפטי התשובה על משפטי שאלה קוטביים ביוניית עתיקה מסרה לי הפרופסורית דבורה גילולה.

5.3 "כן" מילית תשובה על משפט שאלה קוטבי בלשון ההשכלה ובלשון התחייה

ביצירות עבריות מקוריות בקורפוס שנבדק מתקופת ההשכלה לא נמצאו דוגמות לכן בתור מילית תשובה חיובית על משפט שאלה קוטבי. מאחר ששפה זו מתבססת בעיקרה על לשון המקרא ובה אין כן נקריית בתפקיד זה, אין זה מפליא שגם בלשון ההשכלה אין היא באה בתפקיד זה. אולם בתרגומו של קלמן שולמן¹⁴ לספר "מסתרי פאריז" מצרפתית לעברית נמצאו משפטי שאלה קוטביים חיוביים רבים הנענים בכן, כנראה בהשפעת שפת המקור – צרפתית.¹⁵ כן, מילית הקוטביות החיובית, כמילית תשובה על משפט שאלה קוטבי, משמרת במידה מסוימת את המשמעות המקורית שלה של תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי. המשמעות המקורית אינה נעלמת לחלוטין, שכן הרימוז למשפט השאלה מצוי בה במידה מסוימת (עקרון ההתמרה, הופר 1991).

43. א: המפניו יחילו כל גרי הסיטע?

ב: כן אדוני! אך אם יפל בידך, לא יוסיף עוד תת פחדו (שולמן, מסתרי פאריז, פרק ד).

44. א: הגם על אדוטי דבר המורה עמהם?

ב: כן, אדוני! גם נועצו לב יחדיו לעשות חזקה כהיום הזה בשעה הראשונה אחר

צהרים (שולמן, מסתרי פאריז, פרק ט).

מעניין לציין כי בספרות המחקר של האנגלית חוקרים רבים מייחסים למילית הקוטביות החיובית yes משמעות של רימוז לאחור – למשפט הקודם (משפט חיווי או משפט שאלה). הריס (1978) היה הראשון שקבע כי yes רומזת לטענה שבמשפט שלפניה. בשל היותה יסוד רומז טען סטאבס (1983) כי yes אינה פותחת שיחה. גם קריפקה (2013) ורולופסן ופרקס (2015) רואים במילית קוטביות חיובית יסוד רומז המחייב קודמן (antecedent), ופירושה מתבסס על הבנת הקודמן.

בלשון התחייה השימוש בכן בתור מילית תשובה קוטבית חיובית על משפט שאלה קוטבי מתחיל לשמש גם את הכותבים בעברית במקור, לא רק בתרגום כבלשון ההשכלה. אך לרוב אין הם מסתפקים בכן בלבד, והם חוזרים על מילים ממשפט השאלה כדרך התשובה במקרא.

45. א: האם רבי משה החיט היה פה, ויגד לך כי שני משוררים יבואו אליך?

ב: כן, הוא היה פה (סמולנסקי, התועה בדרכי החיים, יב).

46. א: והאם העניה והאומללה האמינה בזה?

ב: כן היא האמינה, כי... כי (ברנר, בין מים למים, פרק ראשון, ט).

47. א: כלום האדון בן גרשון נוסע מיד?

ב: כן...תכף אני נוסע... בלילה (ברנר, בין מים למים, פרק שני, ה).

מילי סיכום

הלקסמה כן מצויה במקרא בתור שם עצם במשמעות אמת, ישר ותואר הפועל נכון, ובתור תואר פועל דאיקטי פנים-טקסטואלי הרומז לפרופוזיציה שבמשפט או בפסוקית הקודמים לו או הבאים אחריו וכן לארגומנט המובע בשם עצם, במשפט או בפסוקית הקודמים. על סמך המקובל בתאוריות ההידקדקות, הנחתי היא השימוש בשם העצם קדם לשימוש בתואר הפועל הדאיקטי. בשלב

¹⁴ תודה לד"ר קרן דובנוב שהודות למחקרה על שפת ההשכלה נתוודעתי לתרגומו של שולמן.

¹⁵ בצרפתית מילית קוטביות חיובית משמשת מילית תשובה חיובית על משפט שאלה שלילי.

הראשון של תהליך ההידקדקות הקשרים מגשרים במקרא אפשרו את צמיחתו של השימוש ב־כּן בתור תואר פועל דאיקטי פנים־טקסטואלי. בלשון חכמים כּן ממשיכה לשמש תואר פועל דאיקטי פנים־טקסטואלי, לרוב קטדאיקטי. אך היא באה גם במשמעות אחרת – מילית קוטביות חיובית. הגורמים לצמיחת משמעות זו הם שניים: (1) הקשרים מגשרים; (2) הן, מילית קוטביות חיובית בארמית המנוגדת ללא, שכן הארמית הייתה ידועה לכותבי העברית באותה עת. בלשון ימי הביניים מצויים שני השימושים שבלשון חכמים, אך הם באים גם בשני תפקידים חדשים: (1) חיזוק החיוב והדגשתו (לרוב בניגוד לשלילה המצויה בהקשר) ו־(2) מילית תשובה קוטבית חיובית על משפט שאלה קוטבי. במקרא משפט התשובה החיובי על משפט שאלה קוטבי הכיל מילים עיקריות ממשפט השאלה, ובלשון חכמים נהגו כבלשון המקרא או נקטו את מילית הקוטביות הארמית הן. בלשון ההשכלה והתחייה משתמשים בכל המשמעויות של כּן מהתקופות הקודמות. כּן כמילית תשובה קוטבית חיובית אינה מצויה בלשון ההשכלה של הכותבים המחקים את לשון המקרא, חוץ מבתרגומו של קלמן שולמן לספר "מסתרי פאריז" מצרפתית לעברית. הוא נזקק למילה מקבילה למילית התשובה בתרגום מצרפתית לעברית, ובחר ב־כּן שהחלה לשמש מילית תשובה בלשון ימי הביניים. בלשון התחייה השימוש ב־כּן, מילית הקוטביות החיובית, בתור מילית תשובה על משפט שאלה קוטבי, מתחיל להיות רווח, אך לרוב מוסיפים עליה מילים מספר ממשפט השאלה, כנהוג בלשון המקרא.

רשימת מקורות

הקורפוס לתקופת ההשכלה

מאפו, אהבת ציון, פרויקט בריהודה.
https://benyehuda.org/read/957	מאפו
(1853)
מ' מנדלסון, אגרות, פרויקט בריהודה.
https://benyehuda.org/read/27904	מנדלסון
(1794)
ק' שולמן (תרגם מצרפתית את ספרו של אזין סי), מסתרי פאריז, כרך ראשון, פרויקט בריהודה.
https://benyehuda.org/read/8627	שולמן
(1884–1882)

הקורפוס לתקופת התחייה

י"ח ברנר, בין מים למים, פרויקט בריהודה.
https://benyehuda.org/read/886	ברנר
(1910)
פ' סמולנסקין, התועה בדרכי החיים, כרך א, פרויקט בריהודה.
https://benyehuda.org/read/3814	סמולנסקין
(1905)

מילונים, קונקורדנציות וספרי יעץ

י' אבינרי, היכל רש"י, כרך א, הערך "כּן", ירושלים: מוסד הרב קוק.
א' בריהודה, מלון בריהודה, ירושלים: מקור.	אבינרי
(1940)
בריהודה
(1980)
F. Brown, S. R. Driver and Ch. A. Briggs, The Enhanced Brown–Driver–Brigs Hebrew and English Lexicon of the O.T. , Oxford: Clarendon press.	בראון,
דרייבר,
בריגס
1955

<https://hebrewcollege.edu/wp-content/uploads/2018/10/BDB.pdf>

- י' גור, **מלון השפה העברית**, תל-אביב: דביר. גור (1946)
- W. Gesenius, **Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures**. גזניוס (1905)
- https://books.google.co.il/books?hl=iw&lr=&id=dOsCrozzTikC&oi=fnd&pg=PP7&dq=GESENIUS+LEXICON&ots=04qK4Beo1B&sig=Tt_Z98b_Mipg4ciyZHVLOsMWZ1o&redir_esc=y#v=onepage&q=GESENIUS%20LEXICON&f=false
- B. Heine and T. Kuteva, **World Lexicon of Grammaticalization**, Cambridge: Cambridge University Press. היינה וקוטבה (2002)
- M. Jastrow, **Dictionary of Talmud Babli, Yerushalmi, Midrashic Literature and Targumim**, New York: Nurd Title Publishing Company. יסטרוב (1943)
- המילון ההיסטורי ללשון העברית** מאגרים
- <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx>
- ש' מאנדלקרן, **קונקורדנציה לתנ"ך**, ירושלים ותל-אביב: שוקן. מאנדלקרן (תשכ"ט)
- M. Sokoloff, **A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic**, Ramat Gan: Bar Ilan University Press. סוקולוף (2002א)
- M. Sokoloff, **A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods**, Ramat Gan: Bar Ilan University Press. סוקולוף (2002ב)
- M. Sokoloff, **A dictionary of Judean Aramaic**, Ramat Gan: Bar Ilan University Press. סוקולוף (2003)
- <https://benyehuda.org> פרויקט בן-יהודה
- Question and Answers, **The Project of Bar Ilan University**. פרויקט השו"ת
- <https://www.responsa.co.il/default.aspx>
- מ"צ קדרי, **מילון העברית המקראית – אוצר הלשון המקראית מאל"ף עד תי"ו**, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן. קדרי (תשס"ו)
- ח"י קוסובסקי, **אוצר לשון המשנה: ספר המתאימות-קונקורדנציה לששה סדרי משנה**, ירושלים: מסדה. קוסובסקי (תשט"ז–תש"ך)
- ח"י קוסובסקי, **אוצר לשון התלמוד: ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי**, ירושלים: משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה. קוסובסקי (תש"ד–תשמ"ט)

ספרות מחקר

- מ' אזר, **תחביר לשון המשנה**, האקדמיה ללשון העברית ואוניברסיטת חיפה. אזר (תשנ"ה)
- ע' איתן, **מתשובות המזכירות המדעית. לשוננו לעם**, מחזור ד', קונטרס ו (ל"ח): 28–3. איתן (תשי"ג)

- R. Burstein, The Uses of Ken (Yes) in Hebrew – from Biblical to Modern Hebrew. In: Annie Bertin, Thierry Ponchon et Olivier Soutet (eds.) **Synchronie et Diachronie: l'Enjeu du Sens: Mélanges Offerts au Pr. Hava Bat-Zeev Shyldkrot**, Paris: Honoré Champion: 383–397.
 בנדויד, א', **לשון מקרא ולשון חכמים**, כרך א, תל-אביב: דביר.
 בין גרמטיקליזציה לקונסטרוקציונליזם. **חלקת לשון** 50 : 94–116.
- P. Hopper, On Some Principles of Grammaticalization. In: Elizabeth C. Traugott and Bernd Heine (eds.) **Approaches to Grammaticalization**, vol. 1, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins: 17–35.
- P. J. Hopper and E. C. Traugott, **Grammaticalization**, Cambridge: Cambridge University Press.
- B. Heine, On the Role of Context in Grammaticalization. In: Ilse Wischer and Gabriele Diewald (eds.) **New Reflections on Grammaticalization**. John Benjamins: 83–101.
- Z. Harris, The Interrogative in a Syntactic Framework. In: Henry Hiz (ed.) **Questions**, Cambridge: Springer Dordrecht: 1–35.
- J. Lyons, **Semantics**, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press.
 מ"צ סגל, **דקדוק לשון המשנה**, תל-אביב: מסדה.
- M. Stubbs, **Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language**, Chicago: The University of Chicago Press.
- מ"צ קדרי, **תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא**, כרך ב, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- E. König, Manner Deixis as Source of Grammatical Markers in Indo-European Languages. In: Carlotta Viti (ed.) **Perspectives on Historical Syntax**. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company: 33–60.
- M. Krifka, Response Particles as Propositional Anaphors. **Semantics and Pragmatics Theory** 23, 1–18.
- F. Roelofsen and D. F. Farkas, Polarity Particle Responses as a Window onto the Interpretation of Questions and Assertions. **Language** 91(2): 359–414.
<https://escholarship.org/content/qt99k892mp/qt99k892mp.pdf>

בורשטיין
(2022)בנדויד
(תשכ"ז)
בת-זאב
שילדקרוט
(2018–2017)הופר
(1991)הופר
וטר-אוגוט
(2003)היינה
(2002)הריס
(1978)ליינס
(1977)סגל
(תרצ"ו)
סטאבס
(1983)קדרי
(תשנ"ה)קניג
(2015)קריפקה
(2013)רולופסן
ופרקס
(2015)

על אוצר המילים במהלך הזמן לפי שני להגים מדוברים של ערבית בדואית

1. מבוא: להגים ערביים ולהגים-בדואיים

המחקר הנוכחי דן באוצר המילים בשני להגים של ערבית בדואית, שנבחרו באופן אקראי: להג של בדואים מהנגב בישראל ולהג של בדואים מאזור דזו בדרום תוניסיה.

כידוע, השפה הערבית היא שפה שמית חיה. מספר דובריה הילידיים בכל העולם עולה כיום על 300 מיליון נפש. השפה ידועה במיוחד כשפה דיגלוסית, שפה שיש בה שני רבדים מובהקים: 1. הרובד ה"מדובר", שנחשב בדרך כלל ל"נמוך" ולחסר יוקרה. רובד זה הוא "שפת האם" ושפת היום-יום בחברה הדוברת ערבית. 2. הרובד המכונה "ספרותי" בעברית, באנגלית ובשפות אחרות, ו"נמלץ" (فصحى, فصیح) בערבית, ונחשב ל"גבוה". משמעות השורש פצ"ח בערבית היא "צחות לשון", והכוונה לדיבור בערבית צחה וברורה ללא שגיאות ושיבושי לשון, כלשונם הצחה של ערביי המדבר. רובד זה איננו שפת האם של דוברי הערבית, אלא נלמד בדרך מכוונת בבית הספר לצורכי הבעה רשמית, נאומים חגיגיים, הרצאות וכדומה, ומאפשר אוריינות לצד הדיבור בו (ראו לדוגמה הולס, 2004; מיידל, 2006).¹ הרובד של השפה המדוברת כולל להגים מדוברים רבים ושונים, שהתפתחותם התאפשרה בעקבות העלייה בשיעור הדוברים ובהיקף המרחב הגאוגרפי שבו הם חיים לאורך הזמן. הרובד הספרותי התפתח במיוחד בתקופת הפריחה הראשונה של האסלאם במאות ה-8–11 לסה"נ, ושוב מאוחר יותר, עם התעוררות התרבות הערבית בעקבות השפעות אירופיות במזרח התיכון מן המאה ה-16 ואילך, ובעיקר במאות ה-19 וה-20 (הולס, 2004).

מגוון הלהגים הערביים הוא תוצאה של כמה גורמים. הגורם החשוב ביותר הוא המיקום הגאוגרפי של דוברי הערבית. "מזרח" ו"מערב" מגדירים את החלוקה הגאוגרפית שלהם ביחס לאגן הים התיכון. אזור "המזרח" כולל כיום את הארצות בחצי האי ערב, הלבנט (סוריה, לבנון, ירדן, ישראל וחלק מדרום-מזרח טורקיה), החלק המזרחי של מצרים ומדינות אחדות ואזורים מסוימים במרכז אסיה. "המערב" כולל את מדינות צפון אפריקה (לוב, תוניסיה, מרוקו ואלג'יריה), חלק ממערב מצרים וכן מדינות באזור הטרנס-משווני, כגון סודן, צ'אד, ניגריה ומאוריטניה (בהנשטדט ווידיד, 2005; קיי ורוזנהויז, 1997). גורמים נוספים שהשפיעו על התפתחות הלהגים הערביים הם אלה: צורת יישוב ואורח חיים – נוודים-בדואים יושבי קבע, מתגוררים ביישובים עירוניים, מתגוררים ביישובים כפריים; דת – מוסלמים, נוצרים, דרוזים ועוד; מגדר – הבדלים בין גברים לנשים שבאים לידי ביטוי באופן הדיבור; השכלה – רמת הלימודים בבית הספר שנבנת במיומנויות בערבית הספרותית; ההקשר – נושא השיח, זהות הדוברים ומעמדם בשיח ועוד (הולס, 2004; קיי ורוזנהויז, 1997).

המחקרים הלקסיקוגרפיים בדיאלקטולוגיה הערבית מעטים. לפיכך בתחום בלשני זה יש מקום לחקור היבטים רבים במגוון הלהגים הקיימים.² המחקר הנוכחי מתרכז בתחום אוצר המילים בלהגי הבדואים החיים בישראל (בנגב) ובתוניסיה (בדזו). בנגב הם חיים בכמה מרכזים בערים שנבנו

¹ כיום דוברי ערבית ילידיים רבים חשופים במידה רבה לערבית הספרותית גם לפני תחילת לימודיהם בבית הספר. זאת בהשפעת אמצעי התקשורת השונים והקשבה לסיפורים שמספרים ההורים והגנות בבית ובגני הילדים.

² ראו לדוגמה את הפרק על "דיאלקטולוגיה" שכתבו בהנשטדט ווידיד, 2013: 300–325.

בידי המדינה, וביישובים "מוכרים" או "בלתי מוכרים". תנאי חייהם אינם טובים במיוחד, והם משתנים בהדרגה עם התפתחות המודרניזציה, ההשכלה והתערותם בחברה הישראלית (הנקין, 2010; שווארבה, 2012). מחקר זה בוחן תכונות לקסיקליות של הלהג הבדואי בנגב של שבט עזאזמה הכולל שבטים קטנים יותר (שווארבה, 2012) וכן של הלהג של הבדואים בדזו שבדרום תוניסיה. הבדואים באזור זה חיים בכמה מקומות יישוב שבהם כמה שבטים שלהגיהם נבדלים זה מזה באפיונים שונים. דזו הוא יישוב עירוני גדול למדי בנאת מדבר, אשר בה מרוכזים השבטים הבדואים שמתפרנסים ממטעי התמרים המרובים שבאזור (ריט-בנמימון, 2011, 2014).

2. נושא העבודה ומטרתה

שווארבה (2012) מתאר בספרו את הלהג של שבט אל-עזאזמה השוכן בנגב. ריט-בנמימון מתארת בספרה (2014) את הלהג של שבט אל-מראזיג השוכן בדזו אשר בתוניסיה. ספריהם מאפשרים לדעת מה הן תכונותיהם הדומות והשונות של שני הלהגים האלה.

הדמיון בין שני השבטים נובע ממוצאם: שניהם משתייכים לקבוצת הלהגים הבדואים, השונים מאלה של הבדואים יושבי הקבע העירוניים והכפריים. הם היו נוודים שעזבו את חצי האי ערב (בתקופות שונות), הפכו לחצי-נוודים והתיישבו סופית במקומות מגוריהם הנוכחיים לפני המאה ה-20. יש לציין שהיות שמדובר בתכונות לשוניות של להגים בדואיים, הכוללים להגים מזרחיים ומערביים (קיי ורוזנהויז, 1997: 265–266; רוזנהויז, 1984: פרק 1), אפשר להשוות ביניהם ולעמוד על ההבדלים "הסוטים" מן "הבסיס הלשוני הבדואי"³.

השוני בין הלהגים של שני השבטים קשור בפרטי תולדותיהם: תקופות נדודיהם היו שונות. רוב הבדואים השוכנים בנגב עזבו את חצי האי ערב, הגיעו לאזור הנגב אחרי נדודים והתיישבו שם בין המאה ה-14 למאה ה-18, ועם זאת היו קרובים גם לבדואים בסיני. בדואים מאפריקה (ממצרים ומצפון אפריקה) הצטרפו אליהם במהלך השנים. שבטי הבדואים בדזו עזבו את חצי האי ערב מוקדם יותר מהבדואים של הנגב. הם הגיעו לצפון אפריקה בתקופה מוקדמת יחסית, במאות ה-11 וה-12, בהגירת השבטים בְּנֵי הַלָּאֵל וּבְנֵי סוּלַיִם (Bani Hilaal; Bani Sulaym), והתיישבו בתוניסיה הרבה לפני התקופה שבה הגיעו לנגב הבדואים משבט אל-עזאזמה. היות ששתי קבוצות השבטים האלה גרות באזורים שונים ותולדותיהן והתפתחותן שונות גם לאחר התיישבותן במקומות מגוריהן הנוכחיים, להגיהן נבדלים בתכונות האופייניות ללהגים של ערבית מזרחית בנגב לעומת להגים מערביים, שהם להגים של הערבית המדוברת העירונית והכפרית בצפון אפריקה. נוסף על כך, קבוצות אוכלוסייה שכנות שונות ששפתן (בעבר ובהווה) אינה ערבית (בעיקר טורקית במזרח וברברית בצפון אפריקה) השפיעו על הלהג הערבי של כל אחת משתי הקבוצות הנדונות. כך גם לסביבת החיים הפיזית-גאוגרפית של שני השבטים, ובכללה בעלי החיים והצמחייה באזורי מגוריהם, הייתה השפעה שונה על הווי חייהם, מנהגיהם והתפתחות אוצר המילים שלהם.⁴

השינויים שחלו בשפה הערבית במהלך הזמן משמשים נושא למחקרים רבים. השינויים בשפה, באוצר המילים ובסמנטיקה נחקרים מעט, יחסית לתחומי הלשון האחרים – פונטיקה, פונולוגיה, מורפולוגיה ותחביר. במחקר זה בדקתי מבחר מאוצר המילים בשני הלהגים הבדואים (בדזו ובנגב),

³ ראו גם סיכום התכונות של להגי הבדואים המזרחיים אצל שווארבה, 2012: 10–14 ואת בלנק, 1970, על להגי הבדואים בנגב.

⁴ מידע רב על תולדותיהם ומצבם כיום ראו אצל שווארבה, 2007, 2012 ואצל ריט-בנמימון, 2011, 2014.

המייצגים קבוצות של דוברי ערבית בעלי רקע דומה. המטרה הייתה לבדוק אילו תופעות משקפות את ההתפתחויות הלשוניות שחלו בהם במהלך הזמן ומדגימות אותן. נבחנו בעיקר שתי שאלות מחקר:

1. במה נבדלות המילים שבטקסטים שבנגב מאלה שבטקסטים שבדו?

2. כיצד אפשר לדעת את מקורן של המילים שנבדקו?

3. השיטה והליך המחקר

המקורות ששימשו אותי להשוואה של אוצר המילים בין שני הלהגים שבדקתי היו בעיקר ספרו של שווארבה (2012) – על אודות להגי הבדואים בנגב, והספרים של ריט-בנמימון (2011, 2014) ובוריס (1951, 1958) – על אודות הבדואים בדו. את המילים סיווגתי לקבוצות סמנטיות (טבלה מספר 1). בחירת המילים נעשתה בשני שלבים: בשלב הראשון דליתי מילים ומונחים המשמשים בחיינו כיום מתוך רשימות מילים של ערבית מדוברת (שאינן של הנגב ודו), המופיעות אצל בהנשטדט (2019א) ובהנשטדט (2019א, 2019ב). בשלב השני חיפשתי בספריהם של שווארבה (2012) ושל ריט-בנמימון (2011, 2014) מילים מלהגי הנגב ומדו, המקבילות לאלה שדליתי מבהנשטדט ווידיד, ובהן דן מאמר זה. הגלוסאר בספרו של שווארבה (2012) סייע לי בלהג של הבדואים בנגב; בלהג של דו בדקתי את המילים גם במילון ובספר של בוריס (1951, 1958). ראוי לציין כי לצורך המחקר הנוכחי הטבלאות שלהלן (1, 2, 3) אינן מציגות רשימה מלאה של אוצר המילים שנמצא בספרים ואינן משוות את כל המילים שבשני הלהגים, אחת לאחת.

לידיעת התקופה שבה החלו המילים שנבחרו להופיע בטקסטים כתובים וכיצד הן מתועדות בכתב, הסתייעתי לאחר מכן בקונקורדנצייה לערכים המילוניים של הקוראן, וכן במילונים לערבית ספרותית, לערבית מדוברת ולעברית. המקורות הנוספים האלה נבחרו בשל תרומתם להבנת ההבדלים הלשוניים של התקופות בתולדות השפות והלהגים האלה.

השפה הערבית נחקרה במיוחד מהמאה ה-7, לאחר הופעת האסלאם, והיא מתועדת ברצף של התפתחות הרבדים של השפה הדבורה והכתובה בכל המקומות שאליהם היא הגיעה. עם זאת, אף על פי שמן התקופה הקלאסית ואילך חוברו מילונים רבים (לדוגמה, הוולנד, 2008; הייוד, 1960), אין באפשרותנו לעמוד על כל אוצר המילים שהיה קיים בעבר ולדעת את מוצאן המדויק של המילים, שכן לא כל כתבי היד מן העבר שרדו. יתרה מזו, אין אפשרות לדעת במדויק מתי החלו לשמש מילים בלהגים המדוברים או נעלמו מהם ונשכחו.

לכן בשלב זה הסתפקתי בהבחנה בין שתי תקופות ברורות: האחת – הקוראן, והשנייה – הערבית הספרותית המודרנית, ונוסף עליהן תקופה שלישית בלתי מוגדרת אשר בה מילים שאין לדעת (לפי שעה לפחות) ממתני הן קיימות. הקוראן נבחר כנקודת מוצא, מאחר שהוא טקסט מוגדר מהמאה ה-7 לסה"נ. את נוסח הקוראן הח'ליף השלישי, עות'מאן בן עפאן (644–658 לסה"נ), שהשמיד גרסאות אחרות. הניקוד הערבי התפתח ואוחד מאוחר יותר, בכמה שלבים, במיוחד בתקופת הח'ליף הרביעי, עלי אבן אבי טאלב (656–661 לסה"נ). במאות ה-8–12 לסה"נ, "תקופת הזהר" של התרבות האסלאמית, התפתח בהדרגה ופרח חקר השפה, ובכללו הדקדוק והמילונאות הערבית (הייוד, 1960; סארה, 2013).

התפתחות השפה הערבית הספרותית הואטה למשך כמה מאות שנים, בעיקר אחרי שהמונגולים הרסו את הבירה בגדאד בשנת 1258 לסה"נ. השפה שבה להתפתח בעקבות התעניינות המדינות האירופיות במזרח התיכון והמצאת הדפוס באירופה שהביאה לפרסום עיתונים וספרים. במיוחד

במזרח התיכון, במצרים ובלבנט, החלה במאה ה-19 התעוררות תרבותית וחברתית, אוצר המילים בערבית הספרותית התפתח מאוד, ואילו מבנה הדקדוק נשאר במידה רבה דומה למבנהו בטקסטים הקלאסיים מן העבר. את המילים מהשפה הספרותית המודרנית דליתי בעיקר מהמילון של ווהר, 1971 (ראו בעניין זה את הפרק על "אורליות, תרבות ושפה", הולס, 2013).

בתקופת "הנמנוס" של הרובד הספרותי בערבית במהלך ימי הביניים והרנסנס באירופה והאימפריה העות'מנית במזרח התיכון, להגי השפה המדוברת המשיכו לחיות ולהתפתח בלי קשר לערבית הספרותית. לבדיקת אוצר המילים שלהם נועדו במחקרי מילונים אחדים של להגי השפה המדוברת. נוסף על כך, כידוע, הערבית היא שפה צעירה מן העברית. לכן בדקתי במילונים גם את המקבילות העבריות של חלק מהמילים בערבית ברשימה שערכתי, כדי לבחון אם שורשיהן זהים לאלה שבעברית הקלאסית או החדשה, ובכך להסתייע גם לעניין תולדותיהן בערבית.

טבלה 1. השוואה בין שני הלהגים⁵

מנח	דוּז	נגב
משפחה		
אם	umm	aṃṃ
אב	ḃāḃa, bū	aḃu, aḃuw
אח	xū	aḃuw
איברי גוף		
ראש	rās	rās
אף	xašim	xašim
פה	famm	afam
יד	īd, ēd	īd, yad
כבד	kabda, kabəd	kibda
לב	gaḃḃ	gaḃḃ
בני אדם		
מארח	mḃāyyef	mḃazzib
אורח	ḃēf	ḃēf
חבר	ḃāḃeb	ḃāḃib
ילד	wild, wəld, w ^l lad	wald, wuld
אנשים	nās	nās
אישה	m ^a rā, nsē	marāḃ
נשים	naswan, nasāwīn	niswān
מלך, שליט	m ^a lik, m ^e lek	amīr, malak
אויב	ḃadū,	ḃduww
קבוצה (גם: אויב)	gōm	gōm
מושגי תרבות		

⁵ א. תנועות העזר מסומנות בגופן קטן מעל לקו השורה או בתחתיתה, לפי התעתיק בספרים ששימשו אותי במאמר זה.
 ב. בלהגים הבדואיים בישראל וכן בלהגים כפריים מסוימים העיצורים ض ו-ظ התאחדו והם נהגים כעיצור אחד, כחוכך נחצי קולי ḃ.

nibiy	nəbi	נביא
dīn	dīn	דת
malak	məlak, m'lāyka	מלאך
īblīs	šētān, īblīs	שטן
ġūl, ġinn	ġūl, žinn	מפלצת, שד
		בעלי חיים במשק
bagār	b ^u gar ~ b ⁱ gar	בקר
miṣziy	ḥnəz	עז
saxālah	sahlā	טליה
tēs, tīs	ḥatrūs	תיש
ḡaṇām	ḡanam	כבשים
naḥaḡih	naḥza	כבשה
kabš	kabəš	כבש
ḡamāl	žəmal	גמל
ḡmāl	žmāl	גמלים
(āl-bil)	bill	גמלים
		טבע וסביבה
šams	šam ⁱ s	שמש
gamār	gamra	ירח
barṛ, gāḥ	šahra, bādya	מדבר
maṭār	miṭar	מטר, גשם
wādiy	wād	ואדי
Wādiy, gāḥ	wād	נחל אכזב
		חיות בטבע
wāwiy	dīb, ṭaḥlab	תן
ḡabiḥ	ḡabeḥ	צבוע
sabiḥ	šīd, šēd, sbaḥ	אריה
fār	fār	עכבר
fār	žirəd	חולדה
ḥayyih	lifḥa, ḥ ^a naš	נחש
		חפצים בסביבת המגורים
bēt, bīt šaḥar	bēt, bīt šaḥar	בית, אוהל
frāš	s'rīr, frāš	מיטה
ṭāwlih	ṭāwla	שולחן
mūs	ženwi, mūs, sikkīn	סכין
maḥlagah, maḡrafah		כף
šahn	šahn	צלחת
šiniyyih	šīniya	מגש גדול
brīg	ləbrig	כד (מים)
gahāwah	gahwa, qahwa	קפה
miftāḥ	meftāḥ	מפתח

כשחפשתי את המילים המתאימות לכל רובד לשוני בטבלה התעוררה בעיה נוספת, כיצד לסווג את הממצאים. חלק מהמונחים היה זהה בכל העמודות (כלומר, בשלוש התקופות), אך בחלקן היו הבדלים בהגיית המילים, משקליהן או בשני התחומים האלה גם יחד. מילים אחרות כלל לא נמצאו בטקסטים או במילונים של אחד משני הלהגים הנחקרים ולא עלה בידי לקבוע אם הן אינן משמשות כלל באותו להג, אם העצמים שהמונחים ייצגו אותם לא היו קיימים בלהג באותה תקופה, או שמא רק במקרה לא הופיעו בטקסטים. קושי נוסף היה טכני. בתחילה התכוונתי ליצור תא לכל מונח בטבלה, אך הדבר לא היה פשוט: חלק מהערכים המילוניים הציגו כמה אפשרויות להבעת אותה משמעות בעזרת מילים נרדפות או פרפרזות, או הציגו משמעויות שונות (בדרגות שונות) לאותו מונח שהופיע כערך בשאלון הבסיסי של בהנשטדט ווידך (2019). ממצאים עיקריים מסוכמים בסעיף הבא.⁶

4. ממצאים

המילים שנבחרו לבדיקה גילו כמה עובדות מעניינות. חלק מהמילים, שהן מילים "קדומות" או "קלאסיות", משמשות בשני הלהגים הבדואים באופן זהה: השורש והתבנית משותפים להן. כלומר בשני הלהגים משמשות אותן מילים, כגון: אב, אח, אם, עין, ראש, שמש, ירח, מפתח. המילים הזרות האלה שימשו בערבית בעבר ברובד "הקלאסי", והן מופיעות בקוראן. הן קיימות גם במילון לערבית הספרותית המודרנית (והר, 1971) וגם בלהגים שבדקתי. קבוצה אחרת של מילים, בחלקן "קדומות", אינן זהות מבחינה פונטית ואו מורפולוגית למרות השורש הזהה.⁷ ראו טבלה 2.

טבלה 2. הבדלים בין שני הלהגים הבדואים שנבדקו

משמעות	הלהג הבדואי בדז	הלהג הבדואי בנגב	הערות, הסברים
פה	famm	afam	בנגב: הוספת תחילית; בדז: הכפלת עיצור סופי
לב	gaḷb, gaḷəb	gaḷḃ	בנגב ובדז עיצורים נחציים; בדז תנועת עזר (בצרור סופי, gaḷəb)
נשים	nasāwīn	niswān, nasāwīn	בנגב שתי צורות ובהן הבדל במשמעות (ראו טבלה 5 בנספח ב); בדז: רק צורה אחת ללא הבחנה במשמעות
כבשה	naʕʒa	naʕaḡih	בנגב ḡ; בדז – ʒ; הסיומת: בנגב ih, בדז a -
כבש צעיר	xarūf, ʕallūš	xurūf	בנגב: תנועת u בהברה הראשונה; בדז – a; ʕallūš מילה ממוצא ברברי
אריה	sbaʕ	sabiʕ	שורש זהה, המשקל שונה עקב תנועת העזר

⁶ בדוגמאות המובאות להלן נקטתי את התעתיק הפונטי לערבית המשמש בספרים ערביים של הוצאות אירופיות.

⁷ ההערות וההסברים בטבלאות הם ראשוניים ובכוונתי להמשיך לחקור אותם במחקרים עתידיים.

שורש זהה, משקל שונה עקב סיומת a בדו	gamār	gamra	ירח
שורש זהה; משקלים שונים m>n בדו	yanbūṣ, nabīṣ	mambaṣ (Boris)	נחל, מקור מים

טבלה 2 מראה הבדלים בין הלהגים בתהליכים פונטיים ומורפולוגיים מגוונים: הבדל בתנועה או בעיצור במילה (למשל, "כבש צעיר"), הבדלים במשקל המילה (למשל, "פה", "כבשה", "אריה", "נחל"), במיקום תנועת העזר (למשל, "אריה") בגון התנועה (למשל, "כבש צעיר") ובהוספת סיומת או בהיעדרה (למשל, "ירח"). משקלים שונים של מילה כלשהי בלהג אחד עשויים להביא לפיצול המשמעות באותו הלהג, כגון בלהג של הנגב במילה "נשים".⁸ טבלה 3 מדגימה הבדלים בין שני הלהגים בתחומים אחרים.

טבלה 3. הבדלים המשקפים הווי ותרבות ייחודיים ללהג

הערות	הלהג הבדואי בנגב	הלהג הבדואי בדו	משמעות
מברברית xarūf משותף ללהגים ערביים רבים	xurūf	xarūf, ṣallūš	כבש
ṣatrūs מיוונית דרך ברברית. tēs, tīs משותף ללהגים רבים ולעברית (״תיש״)	tēs, tīs	tīs, ṣatrūs	תיש
barr כמו ״בר״ בעברית; gāṣ הוא גם ״מקום עמוק״ בערבית הספרותית ובלהגים אחרים. bādyā ידועה מערבית ספרותית, ומשמשת גם בנגב (שורש: bdw – הופיע, נראה < שטח גלוי, מדבר) ṣaḥṣā משמשת גם בערבית ספרותית (ṣaḥṣā)	barr, gāṣ	ṣaḥṣā, bādyā	מדבר
ḥajjiḥ כמו ״חיה״ בעברית; ḥānaš – ״נחש״ בעברית; liṣṣā – ״אפעה״ בעברית. תווית היידוע נצמדת בדו לשם כחלק מהמילה. בקוראן ובערבית ספרותית משמשת גם המילה: taṣṣān	ḥayyiḥ	ḥānaš, l-iṣṣā	נחש

⁸ ראו טבלה 5 בנספח ב.

חלק מהמילים בטבלה קיימות גם בערבית הספרותית, אך משמעותן שונה מזו שבלהגים. למשל *sīrīr, ʔfrāš* "מיטה" בדוּז, אבל בנגב *frāš* הוא "שטיח ארוג קטן" (שווארבה, 2012). בערבית ספרותית (לפי המילון של ווהר, 1971), שתי המילים (*sīrīr, ʔfrāš*) משמשות לציון "מיטה, ריפוד, מצעים, שטיח". האם לא הייתה הבחנה בין סוגים שונים של מיטה או ריפוד? בשני הלהגים שנבדקו בעבודה זו לא מצאתי (בספרות המחקר) תיאורים מפורטים למילים אלה.⁹

שמות קרובי המשפחה המצוינים בטבלה זהים בשני הלהגים. ישנם עוד כמה שמות כאלה (סב, דוד מצד האב או האם). עם זאת, שמות המצוינים קרבה משפחתית מרוחקת יותר, כגון גיס, נכד, כלה, אינם משותפים בלהגים ובערבית הספרותית; אולם ההבחנה בין קרובים במשפחה הגרעינית לעומת קרובים רחוקים יותר משותפת ללהגים ולרובד הספרותי הקלאסי והמודרני בשפה הערבית. שמות בעלי חיים, מושגים של מים (כמו "נחל", "ואדי", "עמק"), הרים, מדבר – שונים בחלקם בשני הלהגים הבדואים שנבדקו. אכן, הספרות שמתארת להגים בדואים רבים, מציינת במפורש שמות של צורות נוף וסוגים של בעלי חיים שהם שונים מהשמות המשמשים בלהגים עירוניים וכפריים או בלהגי בדואים במקומות אחרים (ראו לדוגמה, מוסיל, 1928; והפרקים הרלוונטיים בתוך הולס ודה-יונג 2013). ההבדלים האלה ניכרים גם בטבלה 1 שהובאה לעיל, שכאמור אינה מכילה את כל אוצר המילים של שני הלהגים הנידונים.

5. דיון ומסקנות

במאמר זה נבחנו היבטים אחדים של אוצר מילים בשני להגים בדואים: האחד להג של בדואים בנגב (ישראל) והאחר להג של בדואים בדוּז (תוניסיה). גאוגרפית שני הלהגים האלה רחוקים זה מזה, ואף שהם שייכים לקבוצת הלהגים הבדואים, חלק מתכונותיהם הלשוניות שונות. בשני הלהגים האלה השוויות בעבודה זו כמה ערכים מילוניים והצגתי את הערכים המילוניים האלה בטבלאות. כאמור, הטבלאות מוגבלות, משום שאינן משקפות את כל אוצר המילים שלהם. עם זאת, מהמדגם המוצג כאן אפשר להצביע על הכיוונים העיקריים בהתפתחות אוצר המילים הערבי שלהן.

עבודה זו מדגימה תהליכים בשפה הערבית המתוארים בספרות המחקרית (ראו לדוגמה מאמרים על דיגלוסיה ולהגים ערביים מאת בוסופארה-עומר 2006; מילר, 2006; ועל המילונאות הערבית, כגון זיידנשטיקר, 2008). בהכללה אפשר לומר שאוצר המילים של הערבית בשני הלהגים האלה (לפחות) התפתח (וממשיך להתפתח) במהלך הזמן. רק חלק מיסודותיהם הלקסיקליים הקדומים של להגים אלה נעלמו, השתנו או הוחלפו ביסודות חדשים. ביטויים חדשים נוספו למושגים שלא היו קיימים בעבר. ההבדלים שנמצאו מלמדים על מושגים ותכונות לשוניות שנוספו לאחר תקופת הקוראן בכל להג ובתקופה שונה, לפי תנאי החיים של כל שבט. עם זאת, למרות ההבדלים בין שני הלהגים הבדואים תהליכי השינוי של אוצר המילים דומים.

מטרת העבודה הייתה לזהות באמצעות ההשוואה את הדומה והשונה בין שני הלהגים הבדואים שנבדקו. ננסה עתה לענות על שאלות המחקר ששאלנו:

1. התשובה לשאלה, במה נבדלות המילים שבטקסטים בנגב ובדוּז אלה מאלה: לצד מילים זהות שהיו מוקדמות (קוראן) ו/או מודרניות (הערבית הספרותית), נמצאו בכל להג הבדלים שהתבטאו במושגים מקומיים והבדלים שנוצרו בחלקם בהשפעת שפות זרות ותרבויות שונות.

⁹ אפשר להוסיף כי שתי המילים זהות במבנה ההברות שלהן (CVCVVC), אך לא בשורש.

2. התשובה לשאלה, כיצד אפשר לדעת את מקורן של המילים שנבדקו: יש לזכור שהמילים ברשימה נבחרו לבדיקה רק לפי קטגוריות סמנטיות. רשימת המילים האלה גילתה שלוש תקופות לשוניות: התקופה הקלאסית, תקופת הביניים (הארוכה) והתקופה המודרנית. חלוקה גסה זו הספיקה להדגמת אוצר המילים שנבדקו: בשני הלהגים שנבדקו אוצר המילים כולל כיום מילים משלוש התקופות האלה. לכן אוצר המילים של הלהגים עשיר ומכיל ישן וחדש, דומה ושונה.

במחקר נמצאו גם דוגמאות בודדות של השפעת שפות זרות על הלהגים הערביים (כמו "כבש צעיר" בהשפעה ברברית).¹⁰ הבדואים שבנגב הושפעו בעבר מן הטורקית של האימפריה העות'מאנית ששלטה באזור כ-400 שנה, ומלהגים מצריים וצפון אפריקניים אחרים של מהגרים שהגיעו לאזור (ובחלקם התיישבו ברצועת עזה). בתוניסיה הייתה במשך יותר מאלף שנים (ועדיין נמשכת) השפעה ניכרת של להגים ברבריים, שהושפעו מיוונית ומלטינית בתקופה מוקדמת יותר. כמו כן, מילים ומונחים מהאיטלקית והצרפתית חדרו לאזור במאות ה-19 וה-20, והשתלבו גם בלהג הבדואי בהשאלות ובחילופי קוד (Code Switching, CS) המשמשים בדיבור הספונטני. כמו בשפות אחרות חלה בלהגים הבדואיים, ובלהגים הערביים בכלל, גם הטמעה פונולוגית ומורפולוגית של יסודות זרים. מחקרים רבים דנים בתהליכים אלה, אך העיסוק בהם חורג מהיקף העבודה הנוכחית.

יש לזכור גם את השפעת הערבית הספרותית על הלהגים שנבדקו ועל להגים ערביים אחרים (עירוניים, בעיקר) בתוניסיה ובישראל: ככל שידעת הערבית הספרותית מתמסדת ומתחזקת בהשפעת החינוך בבית הספר ומתרבה השימוש בה והקשר עם דוברי להגים אחרים, כך פוחת חלקם של רכיבי הלהג המקורי (שפת האם) בתקשורת היום-יומית (רוזנהויז, 1984: פרק 3).¹¹

בספרות המחקר מתייחסים לעניינים הקשורים בחילופי קוד (CS) ובשאלת מונחים משפות זרות ומלהגים שכנים (ראו לדוגמה קוסמן, 2013). דוגמאות מאוצר המילים בשפות, כגון ברברית ולהגים אחרים של ערבית בצפון אפריקה, מלמדות שלא פשוט לנתח תהליכים הכרוכים בהתפתחויות הלשוניות של הלהגים הערביים (והערבית הספרותית). המידע הקיים מגלה טפח ומסתיר טפחים ומקשה על המחקר (קוסמן, 2013א).

מסקנות המחקר קטן-הממדים הזה דיין להציע שהדמיון בין הלהגים, למרות ריחוקם הפיזי, משמר בעיקר תכונות אופייניות ללהגי הבדואים, ושונות מתכונותיהם של הלהגים שבפי יושבי הקבע. ההבדלים ביניהם מתבטאים בעיקר בתכונות מתחומי הפונולוגיה והמורפולוגיה. אוצר המילים שמוצג בטבלאות משקף את השלבים העיקריים בהתפתחות הלהגים האלה ואופן התפתחותם ממקורותיהם המוקדמים (הערבית הקלאסית), דרך שפות אירופיות, שפות שכנות (כגון הברברית בתוניסיה והעברית בישראל) והערבית הספרותית המשותפת לדוברי הערבית.

תיאור מדויק יותר של הבדלים בין-להגיים מחייב השוואה מעמיקה של אוצר המילים בכל להג. לדוגמה, מדוע שונה יחס השפה ל"אף" ול"מצח", שהם מילים שונות בשני הלהגים שנבדקו, לעומת "ראש" או "עין"? וכן: מדוע ל"שועל" ול"תן" יש שם אחד בלהג אחד ושמות נפרדים בלהג אחר? ייתכן שההבדלים נובעים מלהגים שונים בעבר הרחוק ששרדו עד היום (רבין, 1951) או מהבדלים פיזיולוגיים-ביולוגיים של בעלי החיים באזורים גאוגרפיים שונים או מסיבות אחרות. כמו

¹⁰ במהלך העבודה התברר שנמצאו ברשימת המילים שנדלו רק שתי מילים שאולות בדו מלהג ברברי. הגלוסאר של מונחים מתורגמים בספרה של ריט-בנמימון (2011: 538–531) מכיל עוד מילים ומונחים ממוצא ברברי.

¹¹ כך קורה לעיתים קרובות כאשר נוספת שפה כלשהי לצד שפת האם של הדובר (רוזנהויז, 2008).

כן יש לזכור כי התפתחות שפה או להג כרוכה בתהליכים תרבותיים מורכבים ביותר, וחלקית גם שרירותיים (דה-סוסיר, 1959). אפשר יהיה אולי לעמוד לפחות על חלקם בדיעבד, מתוך בחינה מדוקדקת של טקסטים מן העבר ושל ההשפעות הסביבתיות והתרבותיות על התפתחות אוצר המילים.

נספחים

נספח א: הערה על ההבחנה בין שני הלהגים בתכונותיהם הפונטיות

בבדיקת אוצר המילים נמצא שחלק מהתכונות הפונטיות משותפות לשני הלהגים שנבדקו, לעומת אחרות שאינן משותפות להם באופן חלקי או בכלל. טבלה 4 מציגה ארבע תכונות פונטיות אופייניות ללהגים בדואים ושוונות מלהגים ערביים לא-בדואים רבים. בטבלה זו הסימן + מציין שהתכונה קיימת בלהג, הסימן – מציין שהתכונה איננה קיימת בלהג והסימן (+) מציין שהתכונה נמצאת בחלק מהמילים שנבדקו בלהג.

טבלה 4. תכונות פונטיות שמבחינות בין שני הלהגים

תכונה פונטית	דו	נגב	דוגמאות מהמילים שנבדקו
נחציות משנית	+	+	b , g, l, m, r
משקל יאמבי ותנועות			k(i)táb, sbáʕ/sabʕ, ani/ané
תופעת gaháwah	qahwa (+)	gaháwa+	
תנועות עזר	+	+	גוניהן שונים והן מופיעות במקומות שונים במילה

נספח ב. הערה על תכונות מורפולוגיות שיוצרות ומשקפות גם הבחנה סמנטית

משקלי שם שונים (כגון משקלי ריבוי אחדים) מאפשרים פיצול משמעות בסיסית לתת-משמעויות. השוו את שתי הדוגמות בטבלה 5.

טבלה 5. תכונות מורפולוגיות שמשקפות גם הבחנה פונטית

דוגמה	דו	נגב
איש, אדם	rāžil	rağil, rağğāl
אנשים	ražāžil, °ržāl, ražžāla	rğāl אנשים
		הרבה גברים rğāğil
אישה	m ^a rā	maṛáh
נשים	°nsē, nasāwiin	nsíy, niswān
	naswan (שם קיבוצי)	הרבה נשים nasāwīn

רשימת מקורות

מילון

- G. Boris, **Lexique du Parler Arabe des Marazig**, Paris: Librairie C. Klincksieck. (בוריס 1958)
- H. Wehr, **Dictionary of Modern Written Arabic**, Wiesbaden: Otto Musa Harrassowitz. (והר 1971)

מחקרים

- P. Behnstedt, Questionnaire for Syria. In: W. Arnold and M. Klimiuk (eds.) **Arabic Dialectology: Methodology, and Field Research**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 241–261. בהנשטדט (א2019)
- P. Behnstedt, Questionnaire for Morocco. In: W. Arnold and M. Klimiuk (eds.) **Arabic Dialectology: Methodology, and Field Research**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 263–289. בהנשטדט (ב2019)
- P. Behnstedt and M. Woidich, **Arabische Dialektgeographie: Eine Einführung**, Leiden, Boston: Brill. ווידך בהנשטדט (2005)
- P. Behnstedt and M. Woidich, Arabic Dialectology. In: J. Owens (ed.) **The Oxford Handbook of Arabic Linguistics**, Oxford: Oxford University Press: 300–325. ווידך בהנשטדט (2013)
- P. Behnstedt and M. Woidich, Questionnaire for Wortatlas der arabischen Dialekte. In: W. Arnold and M. Klimiuk (eds.) **Arabic Dialectology, Methodology, and Field Research**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 291–301. ווידך בהנשטדט (2019)
- N. Bousoffara-Omar, Diglossia. In K. Versteegh (chief ed.) **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics**, Leiden: Brill, Vol. 1: 628–637. בוסופארה-עומר (2006)
- G. Boris, **Documents Linguistiques et Ethnographiques sur une Région du Sud Tunisien (Nefzaoua)**, Paris: Imprimerie Nationale de France, Librairie d’Amerique et D’Orient, Adrien Maisonneuve. (בוריס 1951)
- H. Blanc, The Arabic dialects of the Negev Bedouins. **Proceedings of the Israeli Academy of Sciences and Humanities** 4(7): 112–150. Jerusalem: The Israeli Academy of Sciences and Humanities. בלנק (1970)
- F. de Saussure, **Course in General Linguistics**, NY: The Philosophical Society. דה-סוסיר (1959)

- J. Hoogland, *Lexicography: Bilingual Dictionaries*. In K. Versteegh (chief ed.) **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics**, Leiden: Brill, Vol. 3: 21–30. (הוכלנד 2008)
- C. Holes, **Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties**, Washington DC: Georgetown University Press (revised ed.). (הולס 2004)
- C. Holes, *Orality, Language and Culture*. In: J. Owens (ed.) **The Oxford Handbook of Arabic Linguistics**, Oxford: Oxford University Press: 281–299. (הולס 2013)
- C. Holes and R. de Jong, (eds.) **Ingham of Arabia: A Collection of Articles Presented as a Tribute to the Career of Bruce Ingham**, Leiden, Boston: Brill. (הולס ודה-יונג 2013)
- J. A. Haywood, **Arabic Lexicography: Its History and its Place in the General History of Lexicography**, Leiden: Brill. (הייוד 1960)
- R. Henkin, **Negev Arabic, Dialectal, Sociolinguistic and Stylistic Variation**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (הנקין 2010)
- H. Wehr, **Dictionary of Modern Written Arabic**, Wiesbaden: Harrassowitz (first ed. 1952). (והר 1971)
- T. Seidensticker, *Lexicography: Classical Arabic*. In: K. Versteegh (ed.) **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics**, Leiden: Brill, Vol. 3: 30–37. (זיידנשטיקר 2008)
- A. Musil, **The Manners and Customs of The Rwala Bedouins**, New York: American Geographical Society: published under the patronage of the Czech Academy of Science and Arts and of Charles R. Crane. (מוסיל 1928)
- G. Mejdell, **Mixed Styles in Spoken Arabic in Egypt: Somewhere between Order and Chaos**, Leiden, Boston: Brill. (מיידל 2006)
- C. Miller, *Dialect Koiné*. In: K. Versteegh (chief ed.) **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics**, Leiden, Boston: Brill, Vol. 1: 593–597. (מילר 2006)
- S. I. Sara, *The Classical Arabic Lexicographical Tradition*. In: J. Owens (ed.) **The Oxford Handbook of Arabic Linguistics**, Oxford: Oxford University Press: 520–538. (סארה 2013)
- M. G. Kossman, *Borrowing*. In: J. Owens (ed.) **The Oxford Handbook of Arabic Linguistics**, Oxford: Oxford University Press: 349–368. (קוסמן 2013א)

- M. G. Kossman, **The Arabic Influence on Northern Berber** (Series: Studies in Semitic Languages and Linguistics, Vol. 67), Leiden, Boston: Brill. קוסמן (2013)
- A. S. Kaye and J. Rosenhouse, Arabic dialects and Maltese. In: **The Semitic Languages**, London: Routledge: 263–311. קיי ורוזנהויז (1997)
- C. Rabin, **Ancient West Arabian**, London: Taylor's Foreign Press. רבין (1951)
- J. Rosenhouse, **The Bedouin Arabic Dialects: General Problems and a Close Analysis of North Israel Bedouin Dialects**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. רוזנהויז (1984)
- J. Rosenhouse, Colloquial Arabic (in Israel): The Case of English Loanwords in a Minority Language with Diglossia. In: J. Rosenhouse and R. Kowner (eds.) **Globally Speaking: Motives for Adopting English Vocabulary in Other Languages**, Clevedon, UK: Multilingual Matters: 145–163. רוזנהויז (2008)
- V. Ritt-Benmimoun, **Texte im arabischen Beduinen-dialekt der Region Douz (Südtunesien)**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. ריט-בנמימון (2011)
- V. Ritt-Benmimoun, **Grammatik des arabischen Beduindialekts der Region Douz (Südtunesien)**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. ריט-בנמימון (2014)
- מ' שווארבה, **הדיאלקט הבדואי של התיא הא בנגב: פונולוגיה, מורפולוגיה וסוגיות נבחרות בתחביר (עבודת דוקטור)**, ירושלים: האוניברסיטה העברית. שווארבה (2007)
- M. Shawarbah, **A Grammar of Negev Arabic: Comparative Studies, Texts and glossary in the Beoduin Dialects of the 'Azāzmih Tribe**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. שווארבה (2012)

D–R Phonetic Variance and its Implications

Jonathan Howard

Textual critics often classify textual variants according to two types: graphic and phonetic. One of the most common variants found in Hebrew (and in Jewish Aramaic) texts is between <d> and <r>, which has commonly been explained as the graphic type. While this is undoubtedly true, there is also evidence to suggest that <d> and <r> variants reflect a phonetic variance between the /d/ and /r/ phonemes. Several examples in which the literary context reveals the underlying phonetic origin of the variants, rather than being a copyist's error, are listed. In turn, this sheds light on two other matters: The first is a new vantage point for assessing the precise realization of the two Tiberian rhotic consonants, while the second is a refutation of one of the remaining difficulties contradicting the theory that the Mishna had been transmitted orally during the Amoraic period (circa second to fifth centuries).

Weakening of the Cognitive Relationship between Noun Patterns and their Meanings in the Traditions of Non-Spoken Languages: Three Examples from the Ashkenazi Tradition

Mor Shemesh

Studies addressing the cognitive relationship between noun patterns and their meanings have shown that this relationship exists in the minds of Hebrew speakers, particularly with regard to patterns of action nouns (*q^eṭīlā, qīṭṭūl*), nomen agentis (*qaṭṭāl, qaṭlān*), and instruments (*maqṭēl*). However, most studies have focused on the spoken periods of the language, such as Israeli Hebrew, Biblical Hebrew, or sources of Mishnaic Hebrew, which are closest to its original form and have mainly considered the choicest manuscripts of the Mishnah. Later traditions in Mishnaic Hebrew have rarely been studied with regard to this issue.

The paper presents three noun patterns that were identified as having one main meaning in earlier traditions of Hebrew, and shows how this meaning was forgotten in the Ashkenazi tradition of reading the Mishnah. This is evident in morphological shifts or in the phonological processes that the nouns in these patterns underwent. Similar

changes in other late traditions of the Mishnah prompt the hypothesis that the relationship between noun patterns and their meanings was gradually weakened until it was eventually forgotten during the transmission process of texts that were written in non-spoken languages.

The Interface between Negation, Scalarity, and Involvement: A Case Study

Einat Kuzai

This paper examines the contemporary use of a standard negation construction that has yet to be described in the literature, thereby contributing to pragmatic typology. The construction in question is referred to here as the Hebrew *lo tagid* (NEG say.FUT.2.SG.M) construction, and consists of an optional affirmative clause or constituent and a negated prefixed verbum dicendi *lo tagid* (NEG say.FUT.2.SG.M). Syntactically, the construction displays properties of a routinized chunk, and its verb component is semantically interpreted as a negator. Qualitative and quantitative analyses of corpus data have revealed that the *lo tagid* construction rejects addressees' presuppositions in a similar way to other negation structures. However, it tends to appear in a specialized discourse pattern of contrastive scalarity, which correlates with the construction's general argumentative function of intensifying writers' stances. Examining the analyzability, compositionality, and construal of the construction shows that its morpho-syntactic composition distinctively shapes this argumentative function as an involvement strategy that triggers addressees' internal evaluations of the topic being discussed. Thus, this research extends previous accounts of how negation may be a hearer-oriented phenomenon.

Hocus-focus: Conversational Salience of a Reference Group Compared to the Complementary Group

Ziv Plotnik, Yoni Heilig, and Mira Ariel

Discourse prominence connects grammar and discourse representation in such a way that the prominent elements are accessible to the discourse participants. Prominence affects assertions, negation, and topic choice (Horn, 2014; Ariel, 2020). Moxie and Sanford (1986) showed that different structures had different effects on prominence, and that implicit material may be prominent. For example, in the quantified phrase **a few Xs**, the focus is on the explicit reference set, while **few Xs** tends to direct the focus to the implicit

complement set. According to Horn (2014), in exceptive and restrictive structures (**everyone except/only X**), the prominent material is the generalization; that is, others that are not **X**.

We performed sentence completion surveys to examine the above claims. The participants received a sentence containing a quantifier or a structure that divided a set, and were then asked to complete a sentence starting with a pronoun. The pronoun could refer to the reference or to the complement set. We assumed that the prominent set would be referred to in the continuation. Figures 1 and 2 show the results.

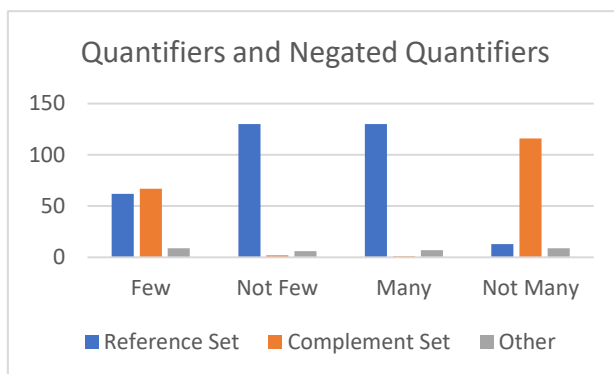

Figure 1

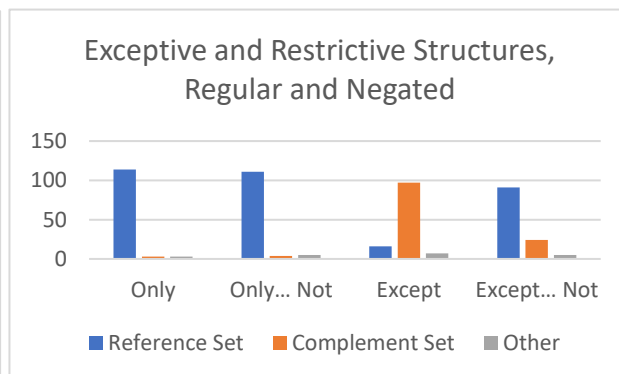

Figure 2

We concluded that prominence was affected by the asserted material (Ariel, 2020), its presuppositions (Horn, 2014), the inherent prominence of the referents (Ariel, 1990), and negation. The available structures, which are different in Hebrew and in English, also played a role.

On the Raised Index Finger gesture in Hebrew multimodal interaction

Anna Inbar

The present study examines the roles that the gesture of the Raised Index Finger plays in Hebrew multimodal interaction. The study reveals that the gesture is associated with diverse linguistic phenomena, and tends to appear in contexts in which the speaker presents a message or speech act that violates the hearer's expectations. The study shows that the Raised Index Finger gesture not only provides insights into the interpretative frame for a stretch of talk, but also identifies particular facets of speakers' social relations. Drawing upon discourse analysis of the contexts in which the gesture occurs, social categories to which the speakers belong, and findings in developmental psychology, the study suggests that the use of the gesture may be seen as a practice of producing and

maintaining convergent status and a stance of *epistemic authority* (Heritage, 2012; Heritage & Raymond, 2005). The data come from the issue-oriented Israeli television show *Butterfly Effect*, in which two interviewers host one scholar, always an expert in his or her field, and discuss controversial topics.

The Uses of *ken* ('yes') in Hebrew – from Biblical to Revival Hebrew

Ruth Burstein

The lexeme *ken* occurs in the Bible with two different meanings:

- (1) a noun that means “truth, true, right,” and
- (2) an intertextual deictic adverb that refers to a former argument or to a proposition in a former or subsequent clause.

Based on theories of grammaticalization, we assume that *ken*—the noun—was the source meaning. Bridging contexts gave rise to a new meaning, namely that of an intertextual deictic adverb. Thus, *ken* passed through the stages of desemanticalization and decategorialization, and changed from being a lexeme that belonged to a major category (a noun) to an intermediate category (an adverb), and from a lexical word to a grammatical word. In the Mishna, the intertextual deictic adverb *ken* received a new grammatical meaning; that of a positive polarity particle. Two factors were involved in this process:

- (1) idiomatic expressions that were bridging contexts for the new meaning, and
- (2) the positive polarity particle *hen* in Aramaic, which was known to Hebrew writers.

In Medieval Hebrew, *ken*—the positive polarity particle—was used in a new genre, dialogues, with a new role as a particle used in response to a polar interrogative sentence. In the Haskala and Tchiya literature, *ken* is used with all of its meanings, even the biblical meanings (“true, truth, right”), which were not used in the Mishnaic and medieval literature.

On Vocabulary over Time Based on Two Spoken Dialects of Bedouin Arabic

Judith Rosenhouse

The Arabic language developed simultaneously with its expansion from the Arab Peninsula to the north, east, and west, resulting in numerous changes in its many spoken dialects. Differences between Literary Arabic and spoken dialects are mainly studied at

present. These registers developed side by side over time, although the number of users of the literary register was quite small until the 20th century. Herewith, we study two Bedouin Arabic dialects: one that is used in the Negev, Israel, and one that is used in Douz, South Tunisia. Despite having no contact, these dialects share some characteristics: both are spoken dialects, their speakers are Bedouin (i.e., they were not originally sedentary speakers), they represent earlier nomadic life, and both tribes settled in their current regions prior to the mid-20th century. The differences between the tribes include their roaming history, settlement dates, the effects of foreign languages, and daily habits. These differences continued to develop following the tribes' settlement in their present locations.

In this paper, I compare aspects of the tribes' vocabulary based on the relevant literature. Semantically selected examples demonstrate the phonetic, morphological, and semantic similarities, as well as the differences among them. The findings of this small-scale study suggest that, despite the geographical distance, the similarity between the dialects mainly preserves the features that characterize Bedouin dialects. The vocabulary presented in the tables reflects the main stages and means of lexical development, including the early period (Classical Arabic), the effects of European languages, the effects of neighboring languages (Berber in Tunisia and Hebrew in Israel), and Literary Arabic, which is common to Arabic speakers.

Table of Contents

Introduction		1
Mor Shemesh	Weakening of the Cognitive Relationship between Noun Patterns and their Meanings in the Traditions of Non-Spoken Languages: Three Examples from the Ashkenazi Tradition.....	2
Jonathan Howard	D–R Phonetic Variance and its Implications.....	13
Einat Kuzai	The Interface between Negation, Scalarity, and Involvement: A Case Study.....	21
Ziv Plotnik, Yoni Heilig, and Mira Ariel	Hocus-focus: Conversational Salience of a Reference Group Compared to the Complementary Group.....	34
Anna Inbar	On the Raised Index Finger Gesture in Hebrew Multimodal Interaction.....	47
Ruth Burstein	The Uses of <i>ken</i> ('yes') in Hebrew – from Biblical to Revival Hebrew.....	62
Judith Rosenhouse	On Vocabulary over Time Based on Two Spoken Dialects of Bedouin Arabic.....	75

**The Haiim B. Rosén
Israeli Linguistics Society**

**Proceedings of the 36th –38th
Annual Meetings**

23

**Edited by
Anna Inbar, Leon Shor, and Judith Rosenhouse**

**Language Editors:
Aliza Rishevitz and Anna Inbar**

Copyright 2023 by the authors

ISSN 0792-0253

Printed in Israel 2023

**The Haiim B. Rosén
Israeli Linguistics Society**

**Proceedings of the 36th –38th
Annual Meetings**

23

**Edited by
Anna Inbar, Leon Shor, and Judith Rosenhouse**

Tel Aviv University

2023